

Dušan Kos

Pot na Avalon

14. marec 1293 je prišel na soboto pred nedeljo Judica. Skoraj nebeško idealno ime za bitko, ki se je menda zgodila na ta dan v bližini vasice Ruda (Ruden) na jugovzhodnem Koroškem. Bitka je bila odločilno dejanje v dolgotrajnem konfliktu med plemiško stranko pod vodstvom grofa Ulrika III. Vovbrškega, salzburškega nadškofa, bamberskega škofa in bavorskega vojvode ter zaveznikoma koroškim vojvodo Majnhardom in štajerskim Albrehtom na drugi strani. V bitki je v vojski grofa Ulrika sodeloval tudi oddelek kranjskih avanturistov, ki jih je vodil idealni viteški mladenič pri ok. šestdesetih (po že klasični definiciji »viteške mladosti« G. Dubya), Viljem I. Svibenski. Ljubljani vodja lokalnih prevratnikov in večnih upornikov.

Upor vovbrškega grofa bi bilo moč na prvi pogled enostavno označiti za veleizdajo, saj se je upri legitimnemu deželnemu gospodu in vojvodi Koroške, Majnhardu II. Tirolsko-Goriškemu. Toda še bolj pa je šlo za prelomitev urejenega zemeljskega reda (t.j. večnega božjega miru) na ozemlju, ki ga je varoval po božjem ukazu in cerkvenih naukih deželni knez. V očeh vsaj dela sodobnikov plemiški upor ni bil pravo izdajalsko dejanje, pač pa tudi boj za (domnevno) legitimne pravice. Vojvoda Majnhard in sinovi so bili kljub dvema desetletjema kneževanja na Koroškem tujci (v srednjeveškem pomenu) in nasprotovanje domačega plemstva, ki so ga prišli omejevali v tradicionalnem življenju, ni bilo brez osnov. Majnhardova protiplemiška politika je na Kranjskem in Koroškem najprej vzbudila nelagodje, nato strah, ki se je pri delu plemstva spremenil v apatijo, životarjenje, celo propad ali poslušno uklonitev novi oblasti, pri drugih pa v revolt. Na Kranjskem do odkritega konflikta ni prišlo, saj je bila majnhardinska oblast premočna, plemstvo pa brez močnega domačega voditelja. Na Štajerskem in Koroškem je bilo drugače. Tam je bilo več uglednih plemiških rodbin s pomembnimi političnimi vložki in neprikrite ambicije, usmerjene v nadaljevanje izbranega plemiškega partikularizma v času madžarske okupacije oz. vladavine Spanheimov. Po smrti kralja Rudolfa I. (15.VII.1291) se je konec istega leta vovbrški grof Ulrik postavil na čelo upornikov in zahteval določene pravice, ki naj bi mu šle kot možu Agnes, vdove po nekdanjem koroškem vojvodi Ulriku III. Spanheimskem (1269) in pranečakinje avstrijskega vojvode Friderika II. Babenberskega ter formalno njegove glavne dedinje. Podjetni par je želel izkoristiti politične težave Habsburžanov in se prikopati do izgubljene ženine dediščine. Februarja 1292 so se začele odkrite sovražnosti, vojni spopadi so se razširili po vsej Koroški in Štajerski. Vojvoda Albreht je na Štajerskem z uporniki opravil že konec marca istega leta, na Koroškem pa je bil vojvoda Majnhard še več kot eno leto v vojnem stanju, ki ga je zapletlo vmešavanje češkega kralja Vencija II. Tako je socialno-politični upor dela koroškega plemstva postal vzvod visoke politike. Že pri ujetju Majnhardovega sina Ludvika je na salzburško-bavarski strani sodeloval tudi nečak Viljema Svibenskega, Rudolf I.¹

Vrnimo se k junaku naše zgodbe. Viljem je bil vse do poletja 1292 Majnhardov pristaš. Nato se je odzval na novačenje vovbrškega grofa. Viljemovo verolomnost gre ocenjevati v luči njegove temne preteklosti, že prislovičnih in nenadnih menjav političnih strank, političnih izobčenj in ponovnih milosti. Bil je vihrava osebnost, zagledana v posnemanje idealnega viteškega življenja in neverjetnih zasukov v stilu Ereca, Gaweina, Iweina, Parcifala, Artusa idr. Navdihe je najprej dobival v domači družini, saj je bil menda njegov brat Leopold I. eden najboljših in naprednejših minezengerjev na skrajnem jugovzhodu cesarstva; skupaj z nekim svobodnim gospodom Žovneškim (Konradom?) in nekim vitezom Gornjegrajskim² ter z nenadkriljivo viteško

¹ A. Jaksch, *Geschichte Kärntens bis 1335*, II. (Klagenfurt 1929), 123–136.

avanturistično zvezdo 13. stoletja Ulrikom Liechtensteinskim je bil vzor bratu Viljemu. Rod Svibenskih je bil med 12. in 14. stoletjem gotovo najuglednejši na Kranjskem. Nekoč svobodni rod, morda ena od stranskih veja potomcev sv. Heme, grofice Breško-Seliške iz 11. stoletja, je bil z vejama gospodov Planinskih in Podsreških v 13. stoletju najbogatejši domači plemiški rod južno od Karavank. Formalno ministerialna rodbina je bila vedno številna: nekaj pripadnikov je bilo v domačih samostanih, nekaj v vojaških službah, nekaj jih je upravljalo domača gospodstva, drugi so bili udobno anonimni.

Po navedbah dobro obveščenega sodobnika in kronista je prišel Viljem v začetku marca 1293 s kranjskimi bojevniki na pomoč grofu Ulriku in se nastanil v gradu Grebinj (Griffen) nad istoimenskim trgom. Tam je bil sedež upornikov. S tem je dokončno obrnil hrbet vojvodi Majnhardu. Skušnjava po avanturi je pri njem spet prevladala nad zvestobo. Oboje je bilo za idealnega viteza neločljivo in odločitev samo za eno od teh vrlin je v romanih junaka navadno pripeljala v težave. Če se je ponujal boj, se Viljem običajno ni obotavljal. Njegov prihod ni ostal neopažen princu Otu, ki je dvornemu maršalu Henriku Toldu in zavezniku Konradu Aufensteinsku ukazal napasti Grebinj. Obe vojski sta se premaknili proti gradu Weissenegg, okoli šest kilometrov južno od Grebinja. Do spopada je prišlo v Vašinjčah (Wallersberg) pri omenjenem gradu. Obe viteški vojski sta, kot je bilo tedaj običaj, klicali na pomoč Boga, ki je končno uslišal vojvodove viteze. Na bojnem polju je obležal tudi Viljem Svibenski, ki naj bi ga našel Konrad Aufensteinski. Zatem so združeni zavezniki oplenili vovbrška posestva v vseh deželah in grofa Ulrika junija 1293 prisilili v predajo na milost in nemilost Habsburžanom in Tirolcem.³

Dolg uvod o eni sami bitki za razpravo o smrti in družini ne bi bil potreben, če v omenjeni bitki Viljem ne bi bil smrtno ranjen. K njegovemu življenjskemu slogu so sodili tako zabava, viteški ideali in boj, njegovemu ugledu pa je bila »nujna« tudi spektakularna smrt. Viljemova popularnost je bila v tistem času tako velika, da je celo običajna, resda krvava viteška smrt botrovala nastanku nadregionalne legende. Po njej naj bi umirajoči Viljem izročil čudežni prstan, ki mu je dotlej zagotavljal nepremagljivost, uspeh in slavo, zmagovitemu Aufensteinu. Ta je te vrline kasneje zagotovo imel, saj je bil za zvestobo Majnhardu bogato poplačan. Njegov rod je bil do izumrtja v 70. letih 14. stoletja resnično uspešen, saj je mdr. prevzel več vovbrških posesti na vzhodnem Koroškem in v Posavinju. Toda tudi zadnji Aufensteini so stopili na pot izdaje in (gotovo tudi zaradi prekletstva čudežnega prstana) izumrli.⁴ Čudežni prstan je imel v legendi povsem jasen pomen. Prstan je v viteškem življenju (danes pa npr. v družinskem) pomenil brezpogojno zvestobo ali vsaj prijateljstvo tistemu, ki ga je podelil – največkrat gospod svojemu vazalu. Po legendi Viljem prstana med bitko ni imel na roki, kar je pomenilo, da simbolno ni bil več zvest gospodu. Prelomil je obljubo zvestobe, izgubil podporo Boga in je zato moral umreti. Njegova smrt je bila z gledišča viteškega zaznavanja življenja in časti ter katarzičnosti logična, pričakovana, celo nujna. Bog je milosten, vendar strašen in strog sodnik. Ko je meja nespoštovanja zemeljskega in božjega miru, v tem primeru zvestobe in subordiniranega hierarhičnega reda, prestopljena, Stvarnik nima več razumevanja za prestopnika in posledice so usodne.

V resnici pa Viljemova slikovita smrt v tistem času in družbenem okolju ni bila zelo nenavadna. Konec na bojnem polju, na lovu ali divjih turnirjih je vzel marsikdo, čeprav mnogo manj pogosto kot si danes predstavljamo. Toda legenda, ki je nastala takoj po dogodku, njegovega umiranja ni povezala z običajnimi zadnjimi željami umirajočega, opravičevanjem, kesanjem in prošnjami k Bogu po odpustu in odrešitvi, pač pa z vprašanjem ideje civilne zvestobe in s poučnimi posledicami njene prelomitve. Viljemove vernosti in bogaboječnosti v tipični viteški legendi ni, kar je zaradi poante razumljivo. Prav tako ni nobenih besed o usodi njegovega trupla, npr. kje je bilo pokopano, s čimer se tudi idealni viteški junaki niso ukvarjali. Toda v zavesti

² A. Janko, *Der von Suonegge, der von Oberburg, der von Scharpfenberg* – trije nemški viteški liriki s slovenskih tal (Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1988), 171 sl.

³ Jaksch, *Kärnten* (kot op. 1), 136–143.

⁴ MGH SS (*Deutsche Chroniken* V/2), Ottokars *österreichische Reimchronik*, vrstice 62512–62915.

srednjeveškega viteza so bile te zadeve sila pomembne in vsakodnevno prisotne. Misel na nepričakovano smrt na bojnem polju, brez duhovnikove popotnice in posmrtno dogajanje z njegovo dušo tudi najpogumnejšim ni mogla biti tuja ter je postala v 12. in 13. stoletju boleča in polna plastičnih predstav, ki so bile vedno bližje slabim izkušnjam v zemeljskem življenju.⁵ Tudi vitezom je bila jasna poanta upodobitev večnega prekletstva po cerkvah, vsepovsod upodabljanih lobanj kot simbolov smrti, ruševin kot pojmov minljivosti in od 14. stoletja pojavljajočih se upodobljenih in literarnih mrtvaških plesov, ki so opozarjali na vsakodnevno prisotnost smrti. Ta smrt je imela podobo in je bila celo dialoško razpoložena pri prepričevanju o nujnosti umrtja ne glede na stanovski položaj.⁶ Za izrecno varno vrnitev iz bitke (seveda pa ne roparskih pohodov) so vitezi še v času Viljemove smrti pred odhodom redno obdarovali domače cerkvene ustanove, npr. Leopold Žovneški, ki je tik pred odhodom na odločilno bitko proti češkemu kralju Otokarju II. (Marchfeld – Jedenspeigen, 26.VIII.1278) podaril gornjegrajskemu samostanu patronatne pravice, kot je sam priljudno dejal, »v strahu pred smrtjo«.⁷ Še bolj opazna je želja po varni vrnitvi pri tistih, ki so odhajali na križarske vojne in praviloma vedno obdarovali Cerkev: npr. podravski mejni grof Bernard Spanheimski, ki je novembra 1147 padel v turški zasedi pri Laodiceji v Mali Aziji.⁸ Intenzivneje se je na smrt mislilo v kontekstu zagotavljanja odrešitve duš cele družine, pri čemer so bili dejavni tudi vitežovi sorodniki.

Ranjenega Viljema je menda ukazal Tirolec Henrik Told spraviti na konja in odpeljati v Velikovec, a je nesrečnež na poti umrl.⁹ O nadaljnji usodi njegovega trupla kronist molči, najenostavneje pa bi bilo pomisliti, da so ga tovariši ali člani družine prepeljali na mogočni družinski grad Svibno na Kranjskem. Na tisti grad, ki ga je dal štiristo let zatem polihistor Janez Vajkard Valvasor kot enega redkih upodobiti kar s treh strani, čeprav je bil že v ruševinah.¹⁰ Grad je imel v srednjem veku bogato poslikano kapelo, kjer bi lahko ležalo truplo umrlega, pokopan bi bil lahko v širokem krogu družine, sorodstva, prijateljev in podrejenih vitezov v kapeli ali v župnijski cerkvi sv. Križa, ki stoji pod gradom in je bila že v tistem času okrašena s freskami. V njej je Valvasor še uspel videti nagrobnik (ali epitaf?) Viljema IV. Svibenskega iz leta 1397.¹¹ Očitno je bila tam družinska grobnica (nekaterih) Svibenskih. Pogrebne slovesnosti bi lahko opravil župnik Bertold, omenjen leta 1282.¹²

Ta umetna shema sicer nedokumentiranih posmrtnih aktivnosti Viljemove družine sloni na smiselnem hipotetiziranju. Toda, ali ni dogajanje ob smrti konkretnega srednjeveškega viteza mogoče bolje rekonstruirati z ozirom na splošne navade, ki so vladale v plemiških krogih? Že pri predpostavki lokalizacije pogrebnih slovesnosti in groba trčimo na možnost, da je bil Viljem pokopan v katerem od bližnjih samostanov, kot npr. njegov brat Ulrik nekaj desetletij prej v najbližjem samostanu v Stični, okoli 20 km jugozahodno od Svibnega (gl. v nadaljevanju). Spust v Viljemov Had velja začeti od zadnjega dejanja človeške usode, od pogreba in se vrniti k življenju.

⁵ Npr. v srednjeveški predelavi zgodbe o Barlaamu in Jozafatu v stiškem rokopisu iz druge polovice 12. stoletja (prevod v: Srednjeveško slovstvo. Izbrano delo, Ljubljana 1972, 81–82). Prim. P.-J. Schuler, *Das Anniversar. Zu Mentalität und Familienbewußtsein im Spätmittelalter* (Die Familie als sozialer und historischer Verband, Sigmaringen 1987), 90 sl.

⁶ V Sloveniji npr. znameniti mrtvaški ples v Hrastovljah v Istri s konca 15. stoletja ter nemška pesnitev iz časa po 1431 (Srednjeveško slovstvo, kot op. 5, 185–189). Glede vprašanja občutja in doživljanja smrti velja omeniti vsaj nekaj klasičnih del: J. Delumeau, *Le peche et la peur. La culpabilisation en Occident* (Paris 1983); A. Tenenti, *Občutje smrti in ljubezen do življenja v renesansi* (Studia humanitatis, Ljubljana 1987); P. Aries, *L'Homme devant la mort* (Paris 1977); M. Vovelle, *La Mort et l'Occident de 1300 a nos jours* (Paris 1983); N. Ohler, *Sterben und Tod im Mittelalter* (München 1990).

⁷ D. Kos, *Celjska knjiga listin, I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341* (Ljubljana, Celje 1996), št. 48.

⁸ F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 4 (= GZS; Ljubljana 1915), št. 245.

⁹ MGH V/2 (kot op. 4), vrstice 62372–62380.

¹⁰ J. W. Valvasor, *Topographia ducatus Carnioliae modernae* (Wagensperg 1679), 235.

¹¹ J. W. Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (Nürnberg 1689), XI, 498 sl.; VIII, 801.

¹² B. Otorepec, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku* (= GZL), VII/5.

Med pogrebi srednjeveških plemičev so bile razlike, pogojene s socialnimi in ekonomskimi zmožnostmi posameznika in družine, deloma pa s slučajnimi okoliščinami (npr. smrt daleč od domovine). Njihov opis je na Slovenskem do pojava izčrpnih testamentov v začetku 16. stoletja redek. Sodimo lahko, da je bil Viljemov pogreb nedvomno razkošnejši od večine tedanjih kranjskih plemičev, vendar še malo ne tako dramatičen in zavit v temo kot pogreb že omenjenega grofa Bernarda Spanheimskega 1147. Ni pa bil primerljiv s slovesnimi in simbolnimi pogrebnimi slovesnostmi po zadnjem celjskem grofu Ulriku II., ki so ga pokopali leta 1456 v cerkvi celjskega minoritskega samostana. O tem imamo pričevanje sodobnika, nekega minorita, ki pravzaprav piše o dvodelnem obredu, kjer so se mešali jok z molitvami, politika s simboliko, blišč z presunjenostjo, srečali so se pokojnikova družina, prijatelji in podrejeni. Grofa Ulrika je dal 9.XI.1456 pri Beogradu umoriti Ladislav Hunyadi. Že v Beogradu so njegovo truplo položili v krsto, jo zabili in odpeljali v Celje. Tam ga je družina pokopala v družinski grobnici, knežji pogreb pa je bil bržkone omejen na maloštevilno družino, viteze in služabnike. Trideset dni po smrti (9.XII.1456) se je zgodil še en obred v prisotnosti širšega kroga povabljenih (poslanstev, uradnikov), ki je imel predvsem simbolni pomen – z njim se je formalno končal rod grofov Celjskih. Napravljena je bila še ena dragocena krsta, ki je stala sredi cerkve (seveda prazna) in jo je obkrožal venec debelih sveč. Okoli krste in znotraj kroga sveč je stalo dvanajst v črno oblečenih revežev s svečami v rokah. Pred njimi so postavili zasilni oltar, ob katerem so minoriti peli vigilije. Po obdarovanju oltarja so služabniki prinesli pet praporov s šlemi in ščiti, ki so pomenili štiri grofije grofov Celjskih in žalovanje (črni prapor). Nato je prijahalo dvanajst pažev v črnih žalnih prekrivalih, pred njimi je hodil oklepnik. Ko se je opravilo simbolno darovanje praporov, ščitov, šlemov in konj se je oklepnik vrgel na tla in nekdo mu je trikrat zavpil: »Danes grofje in nikdar več!«, nato pa na možu zlomil prapor. Tedaj sta svečano tišino prekinila dotlej pritajevana žalost in jok prisotnih.¹³

V tem opisu je razvidna dvojnost pogrebnih slovesnosti: dejanski pogreb v krogu širše družine kmalu po smrti oz. po pripeljanju trupla domov ter simbolni pokop in končanje rodu šele, ko so se zbrali daljni sorodniki, prijatelji idr. V ta namen so celjski ceremoniarji izkoristili tridesetino, ki je končevala obdobje globljega, celo predpisanega žalovanja. Značilno za kronista je, da kljub izjemnemu ugledu in bližini do grofovske družine ni natančneje opisal pravega pogreba. Očitno sta bila pravi pogreb in družinsko žalovanje res omejena le na ozek krog ljudi, ki o tem kronistu niso govorili, pa tudi njemu samemu se to ni zdelo primerno. Prav tako ni omenil nagrobnega govora znanega humanista Johannes Rota, ki je bil eden prvih javnih humanističnih v srednji Evropi, kaj šele da bi ga, kompliciranega kot je bil, obnovil. V govoru je Rot najprej iz duše glasno izlil bolečino ob Ulrikovi smrti, jo porazdelil med vladarje in podložnike ter vdovo, Cerkev, protiturško križarsko vojsko itd. Vsi omenjeni so bili poklicani žalovati, preklet je bil njegov ubijalec. Ves govor je bil prepleten z alegorijami, pretiravanji in hvalnicami umrlega. V drugem delu je Rot tolažil, uteho je prepletal z antičnimi zgledi in se končno približal svetemu pismu in Bogu.¹⁴

Spominske pogrebne svečanosti po Ulriku Celjskem so bile torej v celoti razkošne in delno celo humanistično zamišljene. Omejevanje žalovalcev in pogrebcev na maloštevilen krog, »individualnost smrti« in zapiranje žalovanja med zidove je bilo sredi 15. stoletja že pogostejše med slovenskim plemstvom, začetke pa smemo iskati od srede 14. stoletja naprej. Povsem drugačni običaji so bili npr. še leta 1261, ko se je na pogrebu Ulrika I. Svibenskega, Viljemovega brata, v samostanu Stična zbral cvet kranjskega plemstva na čelu s kranjskim deželnim gospodom in koroškim vojvodo Ulrikom III. Vojvodov notar je dogodek še posebej ovekovečil v datacijski formuli neke tedaj izstavljene listine za stiški samostan (... *in coenobio Sithicensi in sepultura Ulrici de Scherphenberch*).¹⁵ Tudi ob avstrijskem vojvodi Frideriku I., ki je leta 1198 umiral na

¹³ Kronika grofov Celjskih (uredil in prevedel L. M. Golia, Maribor 1972), 47–48.

¹⁴ P. Simoniti, Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja (Ljubljana 1979), 24–37 (objava govora na str. 239–244).

¹⁵ F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, II (= URBR II, Laibach 1884 u. 1887), št.

poti iz Svete dežele, je ob smrtni postelji stalo »mnogo plemenitih sopopotnikov« (= plemičev in cerkvenih dostojanstvenikov).¹⁶

Individualizacija oz. prenos odnosa z Bogom na intimnejšo raven konec srednjega veka se kaže med slovenskim plemstvom tudi v navidez zgolj praktičnih stvareh, npr. z dovoljenji za lastne prenosne oltarje, ki so bili zelo praktični na daljših pohodih. Toda dovoljenje so dobili le maloštevilni, ki so si jih lahko kupili, npr. grofje Celjski. Odmik od verskega življenja širokih ljudskih mas in premik vernosti v ožji krog so pomenila tudi dovoljenja za osebne t.j. družinske spovednike, ki so živeli na gradovih in jih pripravljali na srečanje z Najvišjim, saj so nekateri imeli celo pravico odveze vseh grehov. Družinski spovedniki so bili med plemstvom precej razširjeni, vendar so imeli za to le malokateri licence cerkvenih oblasti.¹⁷

Pogrebi grofa Ulrika II. Celjskega in Ulrika Svibenskega ter drugih plemičev tedanjega časa so imeli s prvim opisom nedvomno skupno predvsem eno – željo po pokopu v izbrani cerkvi, še raje samostanu. Toda tu ni imelo glavne vloge le naključje ali tradicionalno posedovanje grobnice v nekem objektu. Večji vpliv so imele posameznikove želje, ki pa jih je bilo potrebno še pred njegovo smrtjo pogodbeno urediti.

Do začetka 12. stoletja je veljalo pravilo, da je bila neka oseba lahko pokopana le v njegovi župnijski cerkvi oz. na pokopališču. Če je plemič umrl doma, praviloma ni mogel računati na uglednejšo cerkveno poslopje. Privoljenja papežev, ki so dovoljevala v samostanih pokopavati laike, so od 12. stoletja sprožila plaz osnovanja rodbinskih grobnic v samostanih. Laiki so se nadejali stalnih in izdatnih molitev za njihove grešne duše, obenem pa so želeli imeti oskrbovane grobove. Tako je oglejski patriarh Wolfer leta 1205 dovolil, da se sme v poslopju proštije v Jurkloštru tudi pokopavati. Polovica dohodkov, darovanih za pokop, naj bi pripadla kanonikom, polovica župnijski cerkvi. Tudi naznanitvena listina o ustanovitvi samostana v Velesovem iz leta 1238, ki jo je izdal oglejski patriarh govori o tem, da so lahko v samostanu pokopani vsi tisti laiki, ki so »storili svojo dolžnost do njihove župnijske cerkve«. To pa je pomenilo, da so morali poprej obdarovati cerkev za nadomestilo izpadlih dohodkov od pogreba.¹⁸

V pisanih virih ni malo vesti o pokopih v cerkvenih objektih, še več pa je materialnih preostankov, predvsem nagrobnih plošč, ki pa so bile lahko naknadno prinesene z bližnjega pokopališča ter epitafov, ki pa niso imeli zveze s pravim grobom.¹⁹ Mnogo slovenskih srednjeveških cerkva je bilo v novem veku prezidanih ali na novo postavljenih. Njihovo usodo so delili nagrobni spomeniki: konec 15. stoletja je dal stiški opat Martin prenesti nekatere plemiške grobnice iz kapele zunaj obzidja v samostansko cerkev. Nekatere razbite nagrobnike je ukazal porabiti za utrditev obzidja, potem ko so Turki leta 1471 samostan oropali in opustošili.²⁰ Nagrobna plošča je bila lahko napravljena že za življenja naročnika in so datum smrti celo pozabili naknadno vklesati, seveda pa tudi šele po smrti ali mnogo let, celo desetletij zatem. Trend premika lege groba je šel k približevanju k oltarju: najprej so redovna pravila zadrževala plemiče v križnem hodniku, nato odprla vrata cerkva in stranskih kapel ter v poznem srednjem veku umrlemu dovolila zadnji počitek v glavni ladji in bližje oltarju. Dejstvo je, da se v srednjeveških virih testamentarnega značaja na ozemlju Slovenije ti spomeniki posameznika in njegove neumrljive

278. Zanimivo je, da je v prepisu stiškega nekrologija v razdelku »pokopani v samostanski cerkvi« navedeno zelo malo oseb, od Svibenskih pa le Jurij. Toda na drugem mestu je Jurij skupaj z Ulrikom I. in Viljemom I. zapisan tudi med tistimi, ki se jih je potrebno spominjati, čeprav niso pokopani v samostanu (Arhiv Republike Slovenije = ARS, Zbirka rokopisov, P. Puzel, *Idiographia sive rerum memorabilium monasterii Sitticensis*, 1719, 601–602, 605).

¹⁶ GZS 4, št. 50.

¹⁷ Npr. za gospode Turjaške: F. Komatar, *Das Schlossarchiv in Auersperg*. Mitteilungen des Musealvereines für Krain 18 (1904), št. 78 (str. 169); gl. še nadaljevanje Komatarjevega popisa v: Carniola I (1910), št. 499 (str. 499).

¹⁸ F. Kos v GZS 5 (Ljubljana 1928), št. 91. J. Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter* (Maribor 1991), 115–116, 462. URBKr II, št. 103. O smrti, pogrebu, testamentu, nagrobnikih itd. na Slovenskem v preteklosti prim. delo G. Makarovič, *Slovenci in čas*. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja (Ljubljana 1995), 145–212.

¹⁹ Prim. klasično delo K. Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhundert in Europa* (Berlin-New York 1976).

²⁰ J. Gregorič, *Cistercijani v Stični* (Ljubljana 1980), 65.

človeške duše ter dialoščnosti med mrtvim in opazovalcem spomenika ne omenjajo, tudi v testamentih s konca 15. stoletja ne. Nagrobniki so varovali telo do poslednje sodbe in spominjali potomce in pogodbene skrbnike (duhovnike in menihe) na osebo, za katero morajo skrbeti. S tem je bila po njihovi sodbi duša umrlega zadovoljna.

Po analogiji iz sosednjih dežel so do okoli srede 13. stoletja verjetno tudi na Slovenskem pri tistih redkih visokih plemičih in cerkvenih dostojanstvenikih, ki so bili pokopani tam, prevladovala enostavne pravokotne nagrobne plošče s križem ali brez križa, šele od 13. stoletja tudi pogostejše obkrožene z napisom z imenom in uradnimi naslovi.²¹ Njihova enostavna zamenjava so bili poslikani mrliški štiti, ki pa se pri nas skorajda niso ohranili. Konec 13. stoletja so se začeli pojavljati viteški nagrobniki z grbi, kombiniranimi z mečem, šlemom in okrasjem ali/in križem ter do 14. stoletja večinoma z latinskim, od 15. stoletja pa nemškim napisom (imenom in datumom smrti), bogatim šlemnim okrasjem, vitičjem idr., kar je zahtevala moda. Takšen je bil nemara tudi že omenjeni nagrobnik Viljema IV. Svibenskega iz leta 1397 v svibenski cerkvi (po Valvasorju upodobljen le grb), zagotovo pa nagrobnik njegovega daljnega potomca Ulrika, ki je živel v Spodnji Avstriji in bil leta 1503 pokopan v župnijski cerkvi v Waidhofnu na Ybbsu. Pripadnost družini v podobi in njegova anonimnost, a tudi individualiziranje posameznika v napisu sta bila v takih nagrobnikih enakovredna. Toda tudi v novem veku takšni spomeniki v srednji Evropi niso izgubili pomena, saj je več veljal ugled družine, kot posameznik – grb je govoril predvsem o družini oz. rodbini. Ponos nanju je izpodrinil portretno ali idealno podobo umrlega in jo simbolično nadomestil z grbom. Zato napisi na takšnih ploščah, zlasti epitafih, govore predvsem o posameznikovih (družinskih) dednih naslovih in službah, ne pa o osebnih zaslugah.²² Nekateri epitafi in nagrobniki so bili v 14. stoletju napravljeni za moža in ženo skupaj, torej precej let, celo desetletij pred smrtjo ali po smrti enega od zakoncev. Zlasti od 15. stoletja je žena z lastnim nagrobnikom dokončno stopila iz anonimnosti in tudi v smrti izpričevala »enakovrednost« z možem pred Bogom ter pred javnostjo (memorija).²³ V 15. stoletju so postali številnejši samostojni ženski heraldični nagrobniki,²⁴ od druge polovice stoletja tudi samostojni ženski epitafi in nagrobniki s podobo pokojnice v modni opravi in z majhnimi družinskimi grbi.²⁵

Heraldičen je bil tudi nagrobnik Ulrika III., v začetku 14. stoletja umrlega vnuka minezengerja Ulrika Liechtensteinskega (1200–1275). Danes je plošča vzdignjena v steno glavne ladje župnijske cerkve sv. Jakoba, tik pod minezengerjevim gradom Frauenburg na Štajerskem, nekdanj pa je bila menda zunaj nje.²⁶ Plošča je predelan rumenkast antični rimski kamen s še vidnim napisom, deloma prekritim z liechtensteinskim grbom in križem nad njim. Novi napis je bil enostaven: »Tu leži Ulrik, pravi dedič te hiše«. Nič o njegovi dejavnosti, nič o ugledu,

²¹ Primeri s področja nekdanjega avstrijskega dela monarhije v: *Kunsthistorisches Atlas, X Abt.: Sammlung von Abbildungen mittelalterlicher Grabdenkmale aus der österreichisch-ungarischen Monarchie I, II* (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, Wien 1892), tabli I (sl. 1–8) in III (sl. 4–6). Gl. H. Valentinič, *Die Aussage des spätmittelalterlichen Grabmals für die adelige Sachkultur (Adelige Sachkultur des Spätmittelalters. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl., Sb. 400 = Veröffentlich. d. Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, 5, Wien 1992), 276 sl.*

²² E. Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom* (Ljubljana 1981), 48 sl.

²³ E. Cevc, *Srednjeveška plastika na Slovenskem* (Ljubljana 1963), 114, 200–201, 298–300, 306 (nekaj viteških primerov je bilo v Konjicah, Braslovčah, Celju, Mekinjah, Ljubljani, Trzinu, na Ptuj in na Ptujski gori). Primeri še v: *Atlas* (kot op. 21), table III (sl. 1, 2), V (sl. 3, 4), VIII (sl. 1, 2, 3, 5, 6), IX (sl. 1, 2, 5–7), XIII (sl. 4–6), XV (sl. 3, 4), XX (sl. 2, 5), XXVII (sl. 2, 3, 5), XXIX (sl. 1, 2), XXX (sl. 2, 6 – Pesniški na Ptuj), XXXI (sl. 3, 5), XL (sl. 81), XLIV (sl. 1, 4, 5, 7 – Reitzer na Ptuj), XLV (sl. 1, 2, 4, 5 – Eggenberger v Radgoni, 6), L (sl. 1–8), LVII (3, 4), LVIII (sl. 5 – Svibenski v Waidhofnu).

²⁴ Primeri v: *Atlas* (kot op. 21), tabla XXX (sl. 3), XXXI (sl. 1), L (sl. 1, 4).

²⁵ Primeri v: *Atlas* (kot op. 21), tabla XXVII (sl. 1, 4), XLIV (sl. 2 – Hohenwartherica v Celju), XLV (sl. 3), XCVI (sl. 1 – dve sestrji Neuburgerici v Celju). Prim. E. Cevc, *Poznogotska plastika na Slovenskem* (Ljubljana 1970), 22–24, 234–236.

²⁶ *Atlas* (kot op. 21), tabla V (sl. 5). Tu je nagrobnik še pripisan minezengerju, po drugi svetovni vojni pa so ga datirali v začetek 14. stoletja in z večjo stopnjo verjetnosti pripisali njegovemu vnuku Ulriku III. Glede na izgled in napis pa je seveda mnogo bolj privlačna misel na pesnikov nagrobnik. Toda (žal) je bil pesnik zanesljivo pokopan v Sekovi.

funkcijah, celo letnice smrti ni, važno je bilo poudariti zgolj pripadnost »hiši«, t.j. rodbini. Na Liechtensteinovo rodbinsko ekstravagantnost pa je vendarle opozarjal očitno namerno uporabljen rimski kamen, kot da bi se Ulrik želel primerjati z antičnimi junaki, ter (že) nemški jezik napisa, ki je odražal izjemno stopnjo posvetne viteške samozvesti in to v ljudskem jeziku. Zdi se, da je bil nagrobnik kompromis med pričakovanji rodbine in osebnimi željami. Pripadnost rodbini – t.j. krvi – je še prevladala nad Ulrikovimi željami pri urejanju mesta zadnjega počitka, ne pa pri upoštevanju tradicionalne rodbinske grobnice v kasneje porušeni kapeli sv. Janeza v škofijski Sekovi. Računati moramo tudi na to, da je nagrobnik v celoti odraz želja rodbine. V tem primeru lahko domnevamo, da je rodbina njegovo krvno pripadnost še posebej ponosno poudarila.

Povsem drugačen je mnogo kasnejši epitaf tirolskega pesnika Oswalda Wolkensteinskega (1445) v Brixnu: na viteški stan gologlavega pesnika spominjajo le dodatki – meč za pasom, ostroge, šlem v levi in prapor v desni roki ter trije grbi pod nogami.²⁷

Posamično od 13., večkrat pa od začetka 14. stoletja se je začela pojavljati polna figura umrlega viteza (ne glede na rang) v oklepu in z orožjem, celo skupaj z ženo,²⁸ kar je lahko opozarjalo na poseben čustveni odnos. Eden prvih takih primerov na Slovenskem je v cerkvi sv. Areha (= sv. Henrika) na Pohorju, kjer je na novejši podstavek vzdana plošča brez napisa, ki predstavlja ležečega kralja s krono in mečem v obeh rokah namesto križa in v dolgem oblačilu. Postava je negibna, mrtve so tudi njegove oči, vendar je s tem poudarjena večnost. Spomenik sodi v 13. stoletje in je v bistvu le spominska plošča, epitaf, brez zveze z grobom, naročil naj bi ga vitez Henrik z Rogatca zaradi poravnave z bližnjim samostanom v Šentpavlu, ki je še posebej pospeševal kult sv. Kunigunde, žene cesarja Henrika II. Svetega (973–1024). Podoba naj bi bila torej omenjeni cesar.²⁹

Od 15. stoletja so se takšni viteški nagrobniki, ki naj bi odslikavali tudi njihov značaj in zaželeno podobo, razširili na srednje sloje plemstva. Stoječe, kot pravi grobni pokrovi dejansko ležeče mrtve figure navadno spremljajo grb v roki ali ob nogah kot nekakšen vizualni identifikacijski znak za nepismene, legenda v nemškem jeziku ter celo bajeslovne živali in tiste, ki so simbolizirale viteške vrline (pes – zvestoba, zmaj – zemeljska hudobija, angel – duša in nebeško območje itd.).³⁰ V 15. stoletju je napočil čas, ko je figura izgubljala anonimnost. Glava je bila pogosto brez šlema (ali pa je bil ta vsaj odprt), v nas pa zro obrazi živih vitezov, le oči so pri večini brez zenic – slepe, mrtve, takšne kot pri vitezih pod nagrobniki. Ta sprememba se je najprej pojavila na epitafih (pokončnih ploščah), kasneje pa tudi pri horizontalnih nagrobnih ploščah. Takšen je bil nagrobnik Friderika, zadnjega gospoda Ptujskega, ki je umrl leta 1438 in bil pokopan pri ptujskih minoritih, star 35 let: vitez žalostnega realističnega izraza, kot da bi se on (oz. kipar) zavedal, da z njim izumira rod, je v oklepu in ima na glavi modno pokrivalo; stoji na psu, na vsaki strani nog ima po en družinski grb; v roki ima kopje, nad glavo pa je umetelen gotski baldahin s po eno moško glavo na vsaki strani.³¹ Pes = zvestoba, mladeniški obraz s pokrivalom, a v oklepu = viteški poklic, toda že predrenesanični nazorov; rodbina in družina sta skriti v majhnih grbih na dnu nagrobnika. Individualizem je bil pri Frideriku že razvit, njegova aplikacija v političnem življenju Štajerske ga je verjetno celo pripeljala do izumrtja rodu. Podobna, le manj razkošna, a bolj živa je bila figura leta 1513 umrlega Bernarda Svibenskega, še enega člana v Avstrijo preseljenega rodu, ki je bil pokopan v Lorchu v Zgornji Avstriji.³² Takšni tipi podob vitezov, resda renesančno bogati in predrugačeni, bolj realni, so se na Slovenskem ohranili še daleč v novi vek.

²⁷ Atlas (kot op. 21), tabla XXIX (sl. 3).

²⁸ Valentinitisch, Aussage (kot. op. 21), 280 sl.

²⁹ Cevc, Srednjeveška (kot op. 23), 63–64.

³⁰ Primeri v: Atlas (kot op. 21), tabla V (sl. 6), XIII (sl. 1), XV (sl. 1), XX (sl. 3, 4), XLIV (sl. 3, 6), LVII (sl. 1, 2 – Hohenwarter v Celju). Prim. Cevc, Poznogotska (kot op. 25), 71–72.

³¹ Primeri v: Atlas (kot op. 21), tabla XV (sl. 1), XX (sl. 4), XXIV (sl. 1 – Ptujski na Ptuj, 2). Podoben je tudi nagrobnik Jorga Schweinpecka v Ljutomeru; prim. Cevc; Srednjeveška (kot op. 23), 301–304.

³² Atlas (kot op. 21), tabla LXXXVII (sl. 4).

Kot pri Bernardu so njihovi obrazi oživali – oči so žive, kot da bi mrtvi (njihove duše) živeli v pričakovanju odrešitve in večnega življenja.³³

Tradicionalno ugledni samostani so velikodušno dopuščali grobnice plemiških družin v njih. Od njih so prejeli in v bodočnosti pričakovali nove in nove darove. Potomci ustanoviteljev samostanov in drugih velikih dobrotnikov niso bili nujno pokopani v tradicionalni ustanovi. Poznosrednjeveško propadanje plemstva se je odražalo tudi v pozabljanju rodbinske tradicije v pokopavanju in v naraščajoči individualizaciji iskanja mesta poslednjega počitka. Že omenjeni Ulrik III. Liechtensteinski si je kot individualist izbral počitek daleč stran od rodbinske grobnice, v župni cerkvi pod gradom z zanj značilnim minezengerskim imenom Frauenburg, ki ga je dal postaviti njegov ded, znameniti minezenger Ulrik enkrat v 30. ali 40. letih 13. stoletja. S tem pa se je odpovedal le tradiciji, ne pa družini, kot to dokazuje napis na nagrobni plošči (gl. zgoraj).

Široki nižji sloji plemstva niso zlahka prišli v uglednejše samostane, razen če niso bili domačini. Za njih so ostala odprta vrata vaških (najraje župnih) cerkva, še pogosteje pa uglednejši prostor na pokopališču. Uglednejši meščani so najprej iskali zadnji počitek v cerkvah ubožnih redov v mestih, po plemenitenju pa so imeli raje družbo starega plemstva v samostanih starih redov na podeželju. V večjih mestih so se od 15. stoletja pokopavali tudi pripadniki starih deželnih plemiških rodov. Grajske kapele pa so postajale primernejše za pokopavanje v 16. in 17. stoletju, menda najprej pri protestantih, ki so želeli pričakati zveličanje v krogu pravovernih, ne pa katolikov. Po povedanem je torej razumljivo, da so sodobniki iskali in našli svoj Avalon – idealno dušno skrb – v grobnicah samostanskih cerkva vseh mogočih cerkvenih redov, kar pa si je bilo potrebno rezervirati še za časa življenja.³⁴

Po smrti »upravičenca« so morali prepeljati redovniki na lastne stroške darovalčevo truplo v samostan (razen če pokojnik ni umrl predaleč), ga pripraviti na pokop, krsto postaviti v cerkev in ob njej moliti ter ga po možnosti tretji dan po smrti dostojno pokopati v krsti, ne pa na siromaški deski in zavitega v rjuho. Obred so spremljali mrtvaška maša, absolucija, prižiganje kadila in škropljenje z blagoslovljeno vodo, da bi se umrlemu olajšale kazni za grehe ter izpostavitev vitezovih simbolov (ščita, šlema) na oltar ali pred krsto. Sprevod na pokopališče, če grobnica ni bila v sami cerkvi, je bil svečan, pospremljen z molitvami in psalmi. Zadnji akt pokopa – spuščanje krste v grob (včasih priložitev viteških stvari, t.j. simbolov) – je bilo lokalno pogojeno, npr. s trikratnim metanjem prsti na krsto, blagoslovom groba ipd. Končno so morali menihi s sorodniki opraviti sedmino in tridesetino.³⁵ V listinah, ki so bile izdane pred pogrebom ali po njem je bila oskrba groba natančno določena glede na socialni status plemiča in na višino daru.³⁶

Poleg bližine so vabile v določen samostan z gledišča pokopavanja tudi samostanske reference. Cistercijski samostan v Stični (ustanovljen ok. 1135), kjer so bili vsaj že v 13. stoletju pokopani nekateri Svibenski, ni imel okoli leta 1293 čara samo zaradi starosti ustanove in obsežne posesti, marveč tudi zaradi grobov ustanoviteljev grofov Višnjegorskih (Sofija) ter prve žene koroškega vojvode Ulrika III. Agnes (†1295), drugič poročene z že znanim grofom Ulrikom III.

³³ Primeri v: E. Cevc, Renesancna plastika na Slovenskem. Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. VII (1965), 129 sl.; isti, Poznogotska (kot op. 25), 181 sl.; isti, Srednjeveška (kot op. 23), 181–182, 246 sl. itd.; S. Vrišer, Renesancni viteški nagrobni v Sloveniji. Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. VII (1965), 195 sl.

³⁴ D. Kos, Plemiška darovanja cerkvenim ustanovam (s posebnim ozirom na 14. stoletje). Zgodovinski časopis 47 (1993), 42–43. Delitev pokopnih mest na pokopališča in notranjost cerkvenih objektov glede na rangiranost plemstva in s tem povezane socialne razlike pozna tudi H. Lentze za Dunaj v: Begräbnis und Jahrtag im mittelalterlichen Wien. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 67 (1950). O meščanih, grajskih kapelah in pokopavanju gl. M. Žvanut, Od viteza do gospoda (Ljubljana 1994), 114 sl.

³⁵ Leta 1302 je podarila Gertruda z Dravograda dve hubi samostanu v Marenberku pod pogojem, *swa ich stirbe in der naehe, da si mich volreichen mügen, da schuln si mich in ire selber arbeit und choste in ir chloster bringen und schülln mich da erberlich pivilden und schuln meiner sele tun als ir swester einer* (H. Wiessner, Monumenta historica ducatus Carinthiae = MDC, VII, Klagenfurt 1961, št. 140). Takšna določila navaja tudi H. Lentze za Dunaj in nekatere avstrijske samostane, ki jih tudi natančno dokumentira glede poteka pogreba ter predpogrebnih in popogrebnih opravil (Begräbnis, kot op. 34, 329–333, 339–342).

³⁶ Kos, Darovanja (kot op. 34), 44.

Vovbrškim, ki si je grobnico »kupila« že leta 1257. Pod vtisom tako uglednih mrličev si je na pokopališču ob cerkvi zagotovil pokop širši krog nižjega lokalnega plemstva; do leta 1717 je bilo v nekrologiju, prepisanem v Puceljevi kroniki, zapisano skupaj več kot 1500 oseb, resda je bilo med njimi precej menihov ter laikov, ki so bili zapisani le zaradi molitev.³⁷ Nekatere ustanovitelje je ljudska pobožnost in redovniška preračunljivost kmalu napravila za svetnike, njihove grobnice pa za romarske poti, kjer so se seveda dogajali čudeži, npr. na grobu sv. Heme (1045), ki je bila leta 1174 prenešena v kripto stolnice v Krki na Koroškem, leta 1287 pa proglašena za blaženo.³⁸

Najbolj natančna določila o družinskih strategijah pred smrtjo in po njej, o čustvenih vezeh znotraj njih, pa tudi o dojemanju smrti je upravičeno pričakovati najprej v *testamentih*. Do konca 15. stoletja so v celinski Sloveniji prevladovalе listine z omejenim testamentarnim značajem, ki niso vsebovale vseh predpisanih formul, poleg tega pa so bile omejene na posamezne dediče, predvsem pa na cerkvene prejemnike glede volil za dušni mir (legati). Urejanje zapuščine z enim samim dokumentom je bilo med plemstvom v poznem srednjem veku zunaj dežel romanskega kulturnega in pravnega kroga manj pogosto; več je bilo tega med (bogatejšim) meščanstvom.³⁹ Ne le zaradi obsega (meščanskega premičnega) premoženja, pač pa tudi nazorov, po katerih je bilo potrebno pravočasno poskrbeti za organiziran in dostojen umik s sveta (t.i. *Ars moriendi*). Nasploh je bil pravi testament odraz solidnejšega recipiranja rimskega prava (od 12. stoletja naprej) v neki sredini ter vedno močnejše individualizacije posameznikove (samo)zavesti. V celinski Sloveniji je v dedovanjskih zapisih prevladoval vpliv intestatnih celinskih dedovanjskih prav, le posamezni elementi so bili v 14. in 15. stoletju že vzeti iz rimskega prava. Poslednjo voljo je bilo pametno detajlno določiti in zapisati, da se do zapuščine ne bi dokopal neljubi dedič, zlasti če ni bilo sinov, zaradi želje po pravični delitvi premoženja, preprečevanja razpada gospodarske osnove družine, pa tudi zaradi varnosti volil Cerkvi. Zato je že georgenberški privilegij za štajerske ministeriale iz leta 1186 predvideval (neobvezno) izdelavo testamenta. Toda strah pred morebitnim neredom med dediči po smrti brez zapisane oporoke zaradi solidnega in obvezujočega običajnega prava (za plemstvo), ki je urejalo zapuščanje, na območjih brez trdnih testamentarnih pravil ni bil prevladujoč. Morda je bil močnejši pri starih, bolnih ljudeh, ki so imeli dovolj časa za razmislek. Pri zdravih in mlajših pa ne, saj je (bila) smrt velikokrat nepričakovana.⁴⁰ Prva omemba plemiškega testamenta v celinski Sloveniji mi je znana za leto 1204, ko je krški škof naznanil, da je njegov ministerial Oto s Kozjega med boleznijo in v pričakovanju smrti v oporoki razdelil vse svoje imetje. Kasneje pa je ozdravel in posebej potrdil manjši dar krški cerkvi.⁴¹ Vendar je v tem primeru lahko šlo le za enostavno ustno oporočilo.

Opazno številno sta v enostavnih darovnicah – legatih – omenjena prostor in čas ter posredno motiv darovanj – »na smrtni postelji«. Seveda do 14. stoletja na Slovenskem še ne kaže misliti na že detajlno izdelan humanistični idealni ritual »*Ars moriendi*«, ki ga lahko zaznamo približno v prvi polovici 15. stoletja.⁴² Poleg kesanja in prejema odveze za grehe ter poslednjega

³⁷ Za Višnjegorske gl. URBKr II, št. 57, 99, 100. Mnogo primerov je v: Kos, Darovanja (kot op. 34), 43–44. P. Pucelj navaja v (nepopolnem) seznamu med uglednejšimi tudi Markvarda »marchio Croniburgensis« in ženo Kunigundo, grofa Henrika IV. Andeškega ter več uglednih kranjskih plemičev (*Idiographia*, kot op. 15, 601–602, 617–668).

³⁸ Popis čudežev iz let 1227–1228 je objavljen v MDC I (izd. A. Jaksch, Klagenfurt 1896), št. 512.

³⁹ O obvezni izdelavi testamentov v romanskem okolju v neposredni bližini gl. piranski statut, lib. VII, čl. VIII–XXVII v ediciji M. Pahorja in J. Šumrade: Statut piranskega komun od 13. do 17. stoletja (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev, 10, Ljubljana 1987). Podrobno o srednjeveških meščanskih testamentih s sumarno navedbo njihovega števila v nekaterih evropskih mestih in literaturo v odličnem novjšem delu: P. Baur, Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen XXXI, Sigmaringen 1989).

⁴⁰ Zelo majhen odstotek testamentov za 14. stoletje ugotavlja tudi R. Bartsch za avstrijske dežele v: Seelgerätsstiftungen im 14. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des Testaments in Österreich (Festschrift für Karl Amira, Berlin 1908), 5–13. Prim. še D. Kos, Dediščine, dedno pravo in plemstvo na Kranjskem in slovenskem Štajerskem (posebej v 14. stoletju) (Celjski zbornik 1994, Celje 1994), 35–36.

⁴¹ GZS 5, št. 68.

⁴² Prim. več zbranih odlomkov antičnih in srednjeveških piscev o *Ars Moriendi* v: *Ars Moriendi. Die Kunst, gut zu leben und gut zu Sterben* (izd. J. Laager; Zürich 1996).

maziljenja, je dogajanje zajemalo še izrek najbrž celovite zadnje volje, vendar do 16. stoletja očitno zgolj ustne, saj so bile delilne listine za dediče navadno napisane naknadno ali precej pred smrtjo. To še posebej velja za notice v tradicijskih knjigah, ki so temeljile na kratkih priložnostnih zapiskih s ključnimi besedami⁴³ ter listine, ki so jih izstavili po njihovi smrti dediči, ki so izpolnjevali zadnje želje. Iz njih je razvidno, da v 14. stoletju zadnja volja še ni bilo omejena na testatorja, notarja in maloštevilne priče, pač pa je bilo (večinoma) ustno dejanje opravljeno v krogu družine, sorodnikov in prijateljev, vplivnih plemičev in seveda duhovnikov, ki so prisostvovali neki smrti.⁴⁴ Izvršitev ustnih pokojnikovih želja je bila za dediče, izvršitelje in priče zakon in vprašanje časti.

Posredna pričevanja o izdelanih ustnih, včasih pisnih testamentih so mnogo številnejša, ker so si dajali prejemniki naknadno izstaviti potrditvene listine od dedičev. Prejemnik je celo sam izdal listino v obliki reverza, ki je navadno ponovil tekst darovalčeve listine.⁴⁵ Posamične testamentarne elemente, zlasti bistvo – prenos lastništva na izbrano (pravno) osebo so torej imele praktično skoraj vse vrste na videz preprostih darovnic ali listin o predaji premoženja ne glede na status prejemnika. Bile so pravzaprav predhodnica razvitih testamentov.⁴⁶ Razlika od pravih testamentov je bila tudi v tem, da je bil dar večinoma takoj tudi izvršen, testament pa šele po smrti testatorja, ter da so darovnice zelo suhoparne, skrajno objektivne in ohlapne, brez navedb, ki bi nam omogočale neposreden vpogled v mentaliteto darovalca, njegovega okolja in časa. Nekaj o teh vprašanjih lahko bolje razkrije statistična obdelava.

Zlasti plemiško sistematično zapuščanja je mogoče osvetliti najprej z določili iz mnogo-vrstnih konkretnih enostranskih testamentarnih volil in sporazumov, šele nato iz redkih pravih testamentov. V načelu so testamenti in njihovi enostranski surogati razlikovali med dedno družinsko posestjo (»očevina«) in z aktivnostjo testatorja na novo pridobljeno posestjo. Razpolaganje s prvo je bilo navadno urejeno tako, da je bil zaščiten obstoj družinskega premoženja. Zato je o dedni družinski posesti v virih v enostavnih listinah, pa tudi ohranjenih srednjeveških testamentih pravzaprav malo vesti. Drugače je bilo z novo pridobljenim in osebnim premoženjem, zlasti s premoženji: večino teh je obdržal zakonski partner, obleke ipd. otroci in drugi sorodniki po načelu »očetovo sinovom, materino hčeram«. Denar in vrednejše predmete (nakit) so dobili tudi drugi, zlasti cerkvene ustanove, pa tudi prijatelji. V tem se kaže naslednjo generalno pravilo: družina mora ohraniti gospodarski potencial, po zmožnostih naj bodo zadovoljeni prijatelji, vedno pa Cerkev.⁴⁷ In drugo – še pomembnejše, ki se tiče samega testamenta: ta je omejen na delitev na novo pridobljenega, osebnega, večinoma premoženja.

Najpomembnejše vprašanje je (bilo), komu pripada levji delež, čigavo posest lahko nekdo sploh deduje in na kakšni pravni osnovi. Glavna testamentarna določila (razen seveda legatov) so bila subsidiarna splošnim določilom iz običajnega oz. deželnega prava, ki so dajala prednost najbližjemu krvnemu sorodniku, t.j. sinu ali celo deželnemu knezu (= državi), če umrli legalnih dedičev sploh ni imel. Testament je bil nujen, če zapuščevalec nalašč ni želel vsega prepustiti družini: leta 1362 je vitez Rudolf Poljan s Kacenštajna zapustil večino premoženja (svojemu) oprodu, ker, kot je potožil, »ni vedel komu drugemu naj zapusti našeto posest«. Seveda je vedel, saj je imel sorodnike – dediče, a se jim je vsaj z lastnim premoženjem želel odpovedati. Najbrž zaradi sovražne in politične razcepitve rodbine nekaj desetletij prej. Priče pri oporoki so bile iz vrst najemniških vitezov, ki so na svoj robati način potrdili, da je bil Rudolf pri tem nedružinskem dejanju pri polni zavesti (»zmožen jahanja in hoje«).⁴⁸ V zapuščinskem fondu se je v poznem

⁴³ Gl. GZS 4, št. 164, 168, 199, 671, 889.

⁴⁴ GZS 4, št. 436, 547; GZS 5, št. 50, 769; URBKr II, št. 276.

⁴⁵ Lentze, Begräbnis (kot op. 34), 359; Bartsch, Seelgerätsstiftungen (kot op. 40), 46.

⁴⁶ Bartsch, Seelgerätsstiftungen (kot op. 40), 14 sl., 51.

⁴⁷ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije (Ljubljana 1961), 257 sl. Bartsch, Seelgerätsstiftungen (kot op. 40), 29–33. Kos, Darovanja (kot op. 34) 29; Kos, Dediščine (kot op. 40), 40–41.

⁴⁸ ARS, listini iz nekdanjega repertorija III v avstrijskem Državnem arhivu na Dunaju (= HHStA): 1362 VI 9. in 1362 VI 12. (obe tudi v prepisih Otorepec B. na ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut, Centralna kartoteka srednjeveških

srednjem veku pod vplivom recepcije rimskega prava združevalo premoženje obeh zakoncev, v nasprotju s prejšnjimi obdobji, ko se je premoženje še delilo v posebne sklade. Dedovanje je bilo enostavno, če sta zakonca imela sina, saj so se poročene hčere dedovanju navadno odrekle že s prejemom dote ali posebnimi odpravninami.⁴⁹ Večinoma so ženske dedinje prejemale manjše deleže od moških. Nedeljivost večinoma neomenjane jedrne družinske posesti je bila zaželenja; če je moralo priti do realne delitve med otroci naj bi najstarejši sin prevzel družinsko alodialno premoženje, bratje pa so obdržali predkupno pravico in prejeli manjše deleže. Vnuki so bili upravičeni do deležev po starih starših, če so bili njihovi starši že pokojni. Medtem ko je bilo nasledstvo med nesvobodnim plemstvom prvotno omejeno na najbližje sorodnike, je v poznem srednjem veku pridobil načelno pravico do zapuščine vsak sorodnik do sedmega kolena, kar za večino slovenskega plemstva zaradi prepletenih poročnih zvez ni bil noben problem. V praksi se je dalo pri intestatnem dedovanju v najboljšem primeru prebiti do dedovanja v tretjem kolenu.⁵⁰

Dedovanje najbližjega sorodnika se je v 14. stoletju lahko že obšlo, absolutno ali vsaj delno. Glavni dedič je postal lahko nesorodnik. Pri tem pa so si konkretna določila enotna v testatorjevi zahtevi, da v primeru, če bi kasneje le dobil sina ali hči, le-ta obdrži vso dediščino, ne glede na predhodna volila. Posebno določilo je veljalo pri soodvisnih pogodbah, ko je vsaka stranka imela pravico dedovanja po drugi, če je ta ostala brez potomcev. Prav v teh modernejših in sodobniku morda manj razumljivih določilih je bilo največ osnov za družinske spore, ki jih je bilo mogoče uravnati le z odpovedmi in sporazumnimi poravnkami. Odpovedovale so se drugač poročene žene, hčere, otroci iz prvega zakona, sestre itd., a vedno proti vsaj simbolični odškodnini, saj so bili polbratje (polsestre) enakopravni z drugimi testatorjevimi otroki. Kunigunda Mariborska, ki je bila poročena z Jurijem Svibenskim, se je leta 1357 z možem in sinom odpovedala dediščini po bratu Ulriku v korist bratranca Gotfrida, za kar je prejela hišo v Mariboru in manjšo vsoto denarja. Prav tisto hišo, v katero sta se z mariborskega gradu (tam od 1379) leta 1386 preselila obubožana Viljem IV. (poročen z vdovo po omenjenem Gotfridu Mariborskem) in sin Viljem V. in jo čez dve leti z vsem drugim premoženjem prepustila upnikom grofom Celjskim.⁵¹ Odpovedoval se je lahko tudi oče v korist hčerke iz prvega zakona, ki ji je njena mati zapustila svoje premoženje: leta 1335 je Katarina, žena mariborskega mestnega pisarja, temu zapuščala svojo hišo, ki jo je podedovala od pokojne matere. Katarinin oče pa se ji je istočasno odpovedal v imenu potomcev iz drugega zakona.⁵² Nedvomno se je oče zavedal potencialnih sporov znotraj obeh njegovih družin. Pri delnih odpovedih so si obdržale sestre pravico enakopravnega dedovanja z nečakinjami, če bratje ne bi imeli sinov, ali celo popolnega dedovanja, če bi glavni dedič umrl brez otrok. Za odpoved je bilo sestrim otrokom navadno dovoljeno obdržati doto, ki se je načeloma vračala njeni družini. Dediščini se je bilo potrebno odpovedati v korist nesorodnika, če je bil testator preveč zadolžen, da bi lahko rešil premoženje za otroke. In če je bil kdo poročen z žensko iz višjega rodu, ni imel veliko možnosti, da bi obdržal ženino premoženje, ki je bilo pridobljeno s poroko (dota).⁵³

Preskrbovalna funkcija testamentarnih zapisov se jasno kaže v skrbi za vdove in matere. Čeprav so bila za preskrbo vdove določena poročna darila, se jim je vdova za odškodnino včasih odpovedala. Mož ali sin ji je lahko še pred smrtjo volil posebne dohodke (dosmrtno rento), ki je bila potem pogosto predmet spora z dediči. Standardna preskrba je obsegala stanovanje, hrano, manjšo vsoto denarja in nedotakljivost osebnega premoženja, za kar se je obvezal eden od (glavnih) dedičev (otrok). Podobne pravice so bile zagotovljene testatorjevim nezakonskim

listin za Slovenijo = CKSLS, ki obsega do sedaj znano listinsko gradivo za zgodovino Slovenije. Listinska kartoteka obsega navedbo datuma, kraja izdaje, slovenski regist z identifikacijo krajev, omembo nahajališča, morebitno objavo v edicijah oz. v osnovni literaturi ter opis pečatov, grbov in zaznamkov). Gl. še: D. Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja (Zbirka ZRC I, Ljubljana 1994), 73.

⁴⁹ D. Kos, Življenje, kot ga je pisala dota. Zgodovina za vse I/2 (1994), 60–61.

⁵⁰ Primeri v: Kos, Dediščina (kot op. 40), 41–44.

⁵¹ Kos, Grad (kot op. 48), 86.

⁵² J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora (= GZM), III/122.

⁵³ Primeri v: Kos, Dediščina (kot op. 40), 44–47.

otrokom. Mladolietne otroke so pred agresivnimi sodediči ščitili varuhi, navadno iz vrst agnatskih sorodnikov. Varuha je določil že testator: ko je leta 1388 Viljem IV. Svibenski grofom Celjskim zaradi zadolženosti zapuščal vso svojo posest, jih je postavil za varuhe sina Viljema V., ki je na izbiro varuhov tudi sam izrecno pristal.⁵⁴

Glavni dedič ni mogel biti naklonjen realni delitvi družinskega premoženja, zato je imel skupaj s sodediči vzajemno predkupno pravico ali pa nominalna delitev ni vsebovala tudi realne in je glavni dedič obdržal zapuščino nedeljeno. V bistvu je tako šlo za enotno upravo in delitev dohodkov. V skrajnejšem primeru je smrt družinskega poglavarja privedla do nastanka ganerba, t.j. pogodbenega skupnega dedovanja, življenja in ohranjanja celovitosti družinske posesti (predvsem gradu). Pravih pogodbenih ganerbov je bilo na Slovenskem v poznem srednjem veku zelo malo. Pač pa so se določeni elementi kazali v številnih skupnih življenjih dedičev na enem gradu ter v skupni upravi podedovane posesti.⁵⁵

In ob kakšnih konkretnih priložnostih so nastali in o čem govori tistih nekaj redkih pravih pisnih plemiških testamentov v celinski Sloveniji? Analiza odstira še zadnje meglice glede redkosti in poznega pojava takih zapisov na Slovenskem. Kljub maloštevilnosti se zdi, da so do začetka 16. stoletja nastajali le, če testator ni imel sinov, pač pa le hčerke ali pa je bil brez otrok, ali pa se je odpovedal družini. Zato je v njih lahko razdeljeno vse, tudi podedovano premoženje – seveda le, če bližnjih sorodnikov, ki bi uveljavljali deželne običaje, ni bilo. Če je testator imel sina, sta, kot rečeno, zadostovala ustna oporoka in deželno pravo. Sovraštvo, ignoranco do realnega in zagrenjenost, odseva testament že omenjenega Rudolfa Poljana iz leta 1362 (gl. zgoraj). V testamentu celjskega viteza in vdovca Petra Schmalzhofna iz leta 1400 je najprej govor o varuštvu za hčerke ter naročilu naj varuh (prijatelj) še posebej poskrbi za njuni poroki. Uspešna poroka je bila izpolnitev ženskih sanj in konec nočnih mor sorodnikov, tako zaradi rešenega vprašanja njihove trajne preskrbe kot družinske časti. Zatem je Peter natančno razdelil nepremičnine, pri čemer je bil posebej naklonjen eni od hčera, ki jo je edino imenoval »moja posebno ljuba hči«. Ta je dobila v last pomembnejšo posest, ostalo in premičnine pa sta dobili obe skupaj. Kasneje naj bi si jo razdelili na enaka deleža. Šele nato je poskrbel za svojo dušo, ko je obdaroval celjske minorite, kjer je želel biti pokopan in kjer je po dikciji besedila že nekaj časa živel.⁵⁶ Petrov testament razkriva še en element pri oporočanju, ki je v drugih suhoparnih pravno determiniranih dokumentih redek – čustvene razloge, družinsko povezanost in osebno naklonjenost, ki so lahko bistveno spreminjali običaje.

Bolj »običajen«, manj čustven in stvarnejši je bil testament drugega celjsko-ortenburškega viteza, bogatega Konrada iz Arneža (Arnfelda), ki je najprej določil za eksekutorja svojih dolgov in izterjavo dolžnikov bratranca. Nato je celjskega grofa pooblastil za razdelitev določenih darov raznim cerkvenim ustanovam s točno določenimi zadušnimi nalogami. Končno je poskrbel za ženo, vendar z njemu lastno racionalnostjo in preciznostjo, ki je bila prej omenjenemu Petru tuja. Ti lastnosti sta v Konradovem testamentu na prvem mestu, saj mu je bila skrb za lasten dušni mir še vedno pomembnejša kot družina. Določanje ženinih prejemkov in pravic je bilo tako precizno, kot da bi šlo za lastne koristi. V testament je Konrad vložil mnogo časa in premisleka, več kot Peter, ki je najbrž na hitro razdelil imetje in se s posledicami ni ukvarjal. Poleg preživnine, raznih rent in bivališča je ženi volil tudi večino premičnin, nekaj pa naj bi jih predala v izbrane samostane. Za hčerke (sinov očitno tudi on ni imel) je »poskrbel« v enem stavku, češ, da naj grofje Celjski in Ortenburški poskrbijo za njihovo možitev in doto. Za to naj bi (verjetno) poskrbeli z delom družinskega premoženja. V Konradovem testamentu se vseskozi mešajo določila o dušnem blagru, družini in nedokončanih finančnih poslih.⁵⁷

Konec 15. stoletja so postali plemiški testamenti sicer natančnejši, a smiselno še vedno omejeni z obstojem sinov – rimsko pravo se v tej smeri še ni dovolj recipiralo. Eden prvih takih

⁵⁴ ARS, Celjske listine, 1388 VIII 10. (prepis v CKSLS). Primeri še v: Kos, Dediščine (kot op. 40), 47–50.

⁵⁵ Primeri v: Kos, Dediščine (kot op. 40), 50–51. Kos, Grad (kot op. 48), 153–154.

⁵⁶ ARS, Zbirka listin (= ZL), 1400 VII 18., Celje (prepis CKSLS).

⁵⁷ Listina v HHStA, 1405 III 25., Vojnik (prepis v CKSLS).

testamentov je nastal na željo viteza Andreja Lambergerja leta 1473.⁵⁸ V njem je najprej poskrbel za dušni mir zase in za širšo rodbino z manjšimi volili cerkvenim ustanovam in svojemu spovedniku. Na prvo mesto med realijami je celo postavil svojo, očitno drago mu mašno knjigo. Nato so prišli na vrsto dolgovi, vmes pa volila različnim duhovnikom. V tem delu je razdeljeval premičnine, predvsem oblačila, nakit in denar, predvsem svojim hčerkam (sina tudi on ni imel). Za ta čas je bil značilen vdor barv, elementarne estetike (»lep«, »krasen« ipd.) in otipa v kranjske pisne vire: številnejših lepih predmetov Andrej ni le suho naštel (kot v prejšnjih desetletjih), pač pa tudi natančno opisal, največkrat z barvnimi značilnostmi. Takšna pravila so se utrdila v novoveških testamentih. Zato je Andrej natančno naštel nakit glede na barvo in vrste dragih kamnov. Šele potem je prišlo na vrsto vrednejše premoženje, ki ga je kot bogato dosmrtno rento prejela »ljuba« žena. Dva dragocena turška konja, verjetno plen iz spopadov s Turki, sta dobila brat in prijatelj, zatem je naštel svoje dolžnike in shranjene zadolžnice. Te naj bi pripadle ženi, premoženje pa naj bi upravljal brat Jurij, ki je bil zadolžen tudi za možitev hčera.

Vitez Jošt Gallenberški iz Mekinj je leta 1491 napravil testament iz podobnega razloga kot Lamberger – ni imel sinov, niti otrok, še več, zdi se, da sploh ni bil poročen. Zato je poleg daril samostanu Mekinje za zadušnice in popravilo samostana poklonil svoj bivalni stolp (del jedrne rodbinske posesti!) po običaju najstarejšemu članu rodbine, t.j. seniorju in upravitelju rodbinske jedrne posesti. Nekaj denarja oz. zadolžnic in oblačil je volil sorodnikom in prijateljem.⁵⁹

Vsem omenjenim plemiškim testamentom je torej skupen nastanek zaradi nezmožnosti prenosa tistega dela družinskega premoženja, ki naj se ne bi delilo in odtujevalo, na sina, ki bi nadaljeval družinsko linijo. Hčeram in ženi je bilo potrebno posebej natančno razdeliti le testatorjeve premičnine (zadolžnice, nakit, oblačila), ki bi jih sicer dobil sin. Ženine bi tako ali tako prejele hčerke. Iz maloštevilnosti in strukture takih testamentov je mogoče potegniti še en zaključek – obstoj pisnega testamenta je bil navadno posledica konca (vsaj veje) rodbine v moški liniji, ko je bilo potrebno natančno razdeliti med hčere tudi očetovo osebno premoženje, ki bi si ga sicer razdelili sinovi. Takšne ugotovitve gredo v kontekst za ocenjevanje neobičajnosti pisnega testamentiranja med srednjeveškim plemstvom v celinskem delu Slovenije in ustne izročilnosti zapuščanja glede na splošno zavezujoče deželno pravo. Serija pravih testamentov sega na Kranjskem šele od okoli srede 16. stoletja in je posledica novih državnih predpisov, ki so uveljavili dedovanjska določila iz rimskega prava. Hitro so se uveljavili tudi zaradi novih religioznih občutij, pa tudi razpadanja rodbin in realnih delitev posesti. Nastajale so samostojnejše rodbinske veje s povsem ločenim premoženjem. Nevaren proces drobitve preživetvenih potencialov so od okoli leta 1600 nekateri previdnejši plemiči želeli ustaviti s fideikomisi.

Tudi volila v prvih pravih pisnih testamentih, ki izhajajo iz meščanskih krogov celinske Slovenije konec 13. in v 14. stoletju, so bila v omejena na reguliranje znotrajdružinskih zadev, zato prevladujejo zlasti določbe o zadušnih ustanovah, poravnavi dolgov ipd. Družina je omenjena le v kontekstu tistega premoženja, ki ni šlo za dušni blagor, ali posebnega premoženja, npr. najete posesti, poročnih prejemkov itd. Direktno dedovanje dedne družinske posesti je tu uravnavalo mestno pravo (kot deželno pri plemstvu), vendar le za neposredne potomce. To je bilo za meščane zelo utesnjujoče, saj je jedra zapuščina pripadla mestnemu gospodu, če je meščan umrl brez neposrednih potomcev, oporoke in sorodnikov. Celo šele v 15. stoletju so začeli dopuščati meščanom posamezni mestni gospodje pravico dedovanja po starših, npr. grof Friderik II. Celjski za Slovensko Bistrico leta 1446.⁶⁰ Ta proces pa je bil dolgotrajen: znan je primer leta 1466 umrlega bogatega ljubljanskega meščana in dolgoletnega sodnika Matka Videca, ki je umrl brez sinov in pravega vseobsegajočega testamenta, zato je po njegovi smrti zapuščino prevzel mestni gospod, deželni knez in cesar Friderik III. Urejanje zapuščine, fevdov, dolgov, volil ipd. je prepustil kranjskemu vicedomu. Spori med drugo ženo, hčerkami in oddaljenejšimi sorodniki ter med cesarjem so trajali še pol stoletja, iz njih pa je razvidno, da večkrat omenjana oporoka ni

⁵⁸ ARS ZL, 1473 XI 6.

⁵⁹ Prim. Žvanut, Vitez (kot op. 34), 117.

⁶⁰ GZM XIII/8. Vilfan, Zgodovina (kot op. 48), 258.

zadevala glavnine premoženja, pač pa legate Cerkvi in manjše dohodke ženi (jutrnja, zaženilo).⁶¹ Redko obdarovanje cerkvene ustanove z jedrno družinsko posestjo, npr. z družinsko hišo v mestu, je bilo lahko omejeno s pravico, da jo sme sorodstvo odkupiti.⁶² Velikemu premoženju brez pravega testamenta so ustrezale linearno velike težave pri urejanju zapuščine.

Potemtakem bi bilo pričakovanje, da se je v celinskih mestih intestatno pravo kljub hitrejši recepciji rimskega prava hitreje umaknilo testamentarnemu zapuščanju kot pri z dedovanjskimi privilegiji že dolgo oboroženem plemstvu, preuranjeno. In v tem se razkriva vsa težava nepopolnih celinskih kvazitestamentov, drugačnih kot so pravi testamenti s Primorske iz istega časa. Ti v velikem številu jasno razkrivajo skrb za dušno memorijo, družinske člane in prijatelje v najpestrejših oblikah.⁶³

Tudi natančnejši (»pravi«) meščanski testamenti so se pojavili šele v 15. stoletju in tedaj že natančneje določali dedovanje *znotraj* družine in vloga varuhov. Brez izjeme pa so omejeni na bogatejše sloje, ki so imeli *kaj* deliti in o tem skrbeti. Tik preden je leta 1451 umrl bogati mariborski meščan Hans Aichhaymer, je napravil (pisno?) oporoko in določil za varuha otrok svojo ženo, tasta in bratranca Friderika, ki naj bi oporoko po njegovi smrti udeležili. Pri tem je pokazal precejšnjo stopnjo nezaupanja do dveh sinov (morda še premladih?), ki jima za življenja npr. ni nikoli povedal za skritih 651 zlatnikov v svoji sobi. Friderik je za te cekine kasneje povedal le obema sovaruhoma. Leta 1452 je želel Friderik, sicer nekdanji celjski meščan, tedaj pa menih v dominikanskem samostanu na Ptuj (zaradi objektivne nevtralnosti, meniškega ugleda in nezainteresiranosti za dediščino verjetno tudi izbran za varuha), dokončno razdeliti premoženje na tretjine med pokojnikovo ženo in sinova, ker se je tudi njemu bližal konec zemeljskih dni. O Hansovi volji ter lastnih ugotovitvah je izstavil posebno listino.⁶⁴ Ob tem je razkril, da je vdova med tem samovoljno razpolagala z drugim pokojnikovim premoženjem, za kar mu je deloma povedala, nekaj dejstev pa je izvedel od ljudi iz njenega sorodstva: vdova je od beneškega poslovnega agenta v Ljubljani dobila 200 zlatnikov, najbrž kot upnica. Povedala mu je še za 187 zlatnikov, najdenih po moževi smrti ter 5 zlatnikov, ki jih je našla med brskanjem po njegovih oblačilih. Šele njena mati je Frideriku povedala za 50 zlatnikov, ki jih je vdova med to zasebno preiskavo našla v moževi omari. Vdova je Friderika informirala o stanju s pokojnikovimi oblačili (ta je seveda sploh niso zanimala) in posteljino, a ne v celoti, o številu srebrnega jedilnega pribora (ki ga ni mogla utajiti), srebrnim nakitom in okrasjem, vinskimi zalogami, o številu konjev, krav, svinj, o hiši z opremo in vrtovi, o shranjenem živežu, o obsežni zemljiški posesti in o številnih shranjenih zadolžnicah. Friderik je priznal, da ne ve, kakšno premoženje je pokojnik imel v Lipnici, Mariboru in drugod, saj mu vdova za drugo ni povedala. Ob tem je resignirano izjavil, da pač mora zaupati njeni časti in vesti. Vdovine utaje so bile razumljive, saj ji je mož volil le tretjino premoženja, z utajenim pa je njen delež postal znatno večji. Morda je bila pohlepna, oblastna, lahko pa si je le želela zagotoviti več kot soliden življenjski standard na stara leta. Pokojni mož ob izdelavi testamenta očitno ni pomislil, da dediči ob takšni delitvi ne bodo mogli nadaljevati njegovih uspešnih poslov. Ali pa, vendar je to storil morda zaradi slabega ženinega značaja, zaradi česar bi lahko bila opeharjena mladoletna sinova. O tem govori tudi naslednje določilo, ki je v primeru smrti obeh sinov pred polnoletnostjo (in lastnim testamentom) določalo za njune dediče »najbližje sorodnike in dediče«, ne pa žene. Za bogatega meščana iz 15. stoletja je »napredna«

⁶¹ B. Otorepec, Matko Videc, trgovec, posestnik in mestni sodnik v Ljubljani v 15. stoletju (Gradivo in razprave ZAL, 8, Ljubljana 1988), 9–12.

⁶² Npr. GZM II/49 (mariborski meščan Wulfing ok. 1280), GZM II/50 (graški meščan Valter Dens ok. 1280), GZL I/66 (ljubljski meščan Konrad Pegam leta 1364).

⁶³ Npr. piranski meščanski testamenti iz konca 13. stoletja v: D. Mihelič, Najstarejša piranska notarska knjiga 1281–1287/89 (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 7, Ljubljana 1984), št. 190, 192, 193, 194, 216, 217, 268, 269 ter D. Mihelič, Piranska notarska knjiga 1284–1288 (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 9, Ljubljana 1986), št. 9, 36, 66, 67, 171, 216, 217, 218, 230, 252, 277, 388, 545, 548, 630, 631. O tem in o takih pogledih na vrednost in nujnost zapisovanja testamentov npr. Z. Janeković – Römer, Na Razmeđi ovog i onog svijeta. Prožimanje pojavnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnog srednjeg vijeka. Otivm 2/3–4 (1994), 3 sl.

⁶⁴ GZM VII/42.

odpoved obdarovanja Cerkev, razen če to ni bilo določeno v originalnem testamentu, ki ni ohranjen. Testamentarna in formalna enakopravnost znotraj meščanske družine je v tem testamentu evidentna, vloga vdove ob smrti moža in v upravi premoženja je bistveno večja kot je bila v tem času pri plemstvu. Mestni zrak je konec srednjega veka resnično osvobajal, tudi od togih patriarhalnih odnosov znotraj meščanskih družin.

Testament manj premožnega ljubljanskega meščana Filipa Pomnika iz leta 1495 pa je še vedno posvečal določeno, a skoraj zanemarljivo materialno pozornosti reševanju duše z denarjem: ženi je zapustil 100 zlatnikov in tri srebrne posode ter prstan. Mladoletnemu sinu je zapustil (domačo) hišo, neko desetino, srebrno posodo, tri srebrne pasove in 50 zlatnikov, hčeri pa 100 zlatnikov. Oba naj bi dediščino prejela od eksekutorjev ob dopolnjeni polnoletnosti. Če bi umrla, bi ti naložili premoženje v korist dušne skrbi celotne družine. Tretjemu sinu, ki je bil morda iz prvega zakona ali nezakonski, je volil le 23 zlatnikov. Nekemu bogoslovcu je volil manjši znesek za novo mašo in za stalne molitve za njegovo dušo, prav tako majhno je bilo volilo križnikom, ker je želel biti pokopan v ljubljanski komendi Nemškega viteškega reda.⁶⁵ V tem testamentu so v primerjavi s prejšnjim stvari postavljene na »pravo« mesto: družina je na prvem mestu, še posebej najstarejši sin, žena dobi manjši delež od skupnega premoženja, hči in mlajši sin pa le denar. Motto: obdržati večino premoženja skupaj za naslednika, ne pa je deliti. Dušni blagor, ki ga ima Filip v testamentu sicer polna usta, je reduciriral na relativno majhna volila.

Odmik od prevladujoče vernosti se je v testamentih torej najprej zgodil v urbanih sredinah celinske Slovenije, v mestih in v zgornjih slojih meščanstva, vendar ne istočasno in v celoti. Okoli leta 1500 se je na podeželju, pa tudi v mestih, še vedno zapuščalo v precejšnjem obsegu starim, tedaj npravstveno razpuščenim samostanom, a z dobrim namenom – zaradi skrbi za rešitev duše testatorja in družine. Cerkevni zapuščevalci so se pri zapuščanju omejevali na stanovske kolege. Revnejši so ga prepuščali najbližji, najpriljubljenejši ali službeni ustanovi, bogatejši pa so mislili tudi na prijatelje, kolege in sorodnike. Tako je oglejski vizitator novigrajski škof Gerold, ki je leta 1314 umiral v Šmarjeti na Dolenjskem, razdelil svoje dragocenosti med prisotne klerike in oddaljene znance: lastniku hiše (dolenjskemu arhidiakonu), kjer je »ležal«, je zapustil belega konja, srebrn pas ipd., ljubljanski pisar Lienhard je prejel dva mošnjička srebrnikov, oglejski patriarh pa enega. Denar so dobili tudi ljubljanski minoriti in križniki za molitve za njegovo dušo, »ostalo premoženje« pa je prejel njegov bratranec, ki je služboval na Tirolskem.⁶⁶ Posebna omemba bratranca in pisni testament sta bila potrebna, saj bi sicer nezapisano premoženje ostalo v rokah Cerkve.

Druga stvar poleg notranjih družinskih regulativ, ki se je absolutno ne da spregledati v testamentih in podobnih listinah, je obdarovanje Cerkve in izbor obdarovane cerkvene ustanove, ki je imel določena (pragmatična) pravila. Nenazadnje so se testamenti v srednjeveški Evropi razvili prav z liberaliziranjem dušnih legatov v kanonskem pravu. Testament, smrt in pogreb so bili zadnja tuzemska stopnica na poti v raj ali pekel po Poslednji sodbi, od 12. stoletja pa po ljudskem verovanju in teoloških naukih najprej v vice, kjer se je morala duša očistiti pred končno rešitvijo.⁶⁷ Nepričakovan odhod duše iz telesa je bil v obdobju turških vpadov v 15. stoletju vedno več kot verjeten. Kristusova žrtev, odrešitev, najprej pa čiščenje duše v vicah, so bile najpomembnejše stalnice v tedanjem razumevanju odnosa Boga, ki je bilo enakozvočno s teološkimi razmišljanji: »Pogine, izdihne, umre, premine in se zgrudi ali ugasne, izgine, odmre, pobere ga iz naše srede, naravi plača svoj dolg, naši naravi plača splošni davek, s pogrebom zapre zadnji most čez življenje, rešen telesne ječe odide, mrtev je za ta svet, zato da bo pozneje živel za Kristusa«, se je glasilo geslo o smrti v latinskem slovarju v distihih, ki je nastal v 14. ali 15. stoletju v samostanu Bistra.⁶⁸

⁶⁵ GZL VI/76.

⁶⁶ GZL I/21.

⁶⁷ O ideji vgl. temeljno delo J. Le Goff, *La Naissance du Purgatoire* (Paris 1981, v številnih prevodih).

⁶⁸ Prevod v: *Srednjeveško slovstvo* (kot op. 5), 141–142. Primeri tudi v: J. Stanonik, *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem* (Ljubljana 1957), 27–30.

Med 13. in 15. stoletjem je bila pri tem prav po sholastično zelo pomembna vloga Marije, ki je v umetnosti nasploh in v viteški miselnosti vedno bolj prevzemala vlogo idealne gospe v religioznih občutjih in upodobitvah. Ni več le kraljica in mati, pač pa tudi »sladka gospa«, plemenita in ljubka, dvorjanska lepota.⁶⁹ Novi ikonografski motivi, podpirani od sodobnih mistikov, so v 14. stoletju poudarjali intimno povezavo med vernikom in Bogom, vizualno pa še posebej ljubeče čustvovanje in sočutje. Toda proti koncu 14. stoletja se je Marijina podoba »pomeščanila« in postala stvarnejša, celo odločnejša. Na pomoč take Marije so mislili grofje Celjski, ki so naročili konec 14. stoletja izdelavo reliefnega timpanona v celjski minoritski cerkvi. Središče portala je Marija z Jezusom na prestolu, nad njo sta dva angela, na obeh straneh kleči po en vitez s sklenjenimi rokami za molitev (= grofa Herman I. in Herman II. ali Viljem I.), spodaj pa se proti gledalcu izvija smrt. Naraščajoča samozavest grofov Celjskih se odraža v nesorazmerni velikosti obeh vitezov glede na Marijo, toda klečanje in personificirana smrt ju kljub mogočnosti jasno kaže kot bogaboječa človeka, zavedajoča se smrti in Marijine vloge pri odreševanju njunih duš. Zaščitniško funkcijo ima znamenita Marija zavetnica na Ptujski gori iz okoli leta 1420; pod njenim plaščem kleči in moli množica posvetnih oseb obeh spolov in vseh stanov, s papežem na čelu. Obrazi kažejo željo po individualnosti, morda celo realnosti oseb. Takšno zaščitništvo je bila splošna evropska želja sodobnikov od apokaliptičnega 14. stoletja naprej, ko je krščanski svet neprenehoma v strahu čakal na konec sveta.⁷⁰

Konec 15. stoletja je bila na Slovenskem prisotna tudi drugačna miselnost. Meščanski ideali, predhumanizem in zmagovita individualnost so preoblikovali plemiška predsmtna občutja. Mesto plemiča je v družbenem dogajanju ogrožal in prevzemal meščan. Tako je o odrešitvi drugače razmišljal izobraženi, skoraj renesančni, a podeželski plemič s konca 15. stoletja, kot je bil npr. anonimni naročnik fresk v novi podeželski cerkvi na Krtini, ki je okoli leta 1500 financiral njeno okrasitev in sam odločilno vplival na program fresk. Na enem od prizorov je upodobljen sam, mož v lepi posvetni obleki, ki kleči pred patronom cerkve sv. Lenartom. Sodeč po ciklusu fresk je poznal spise krščanskih humanistov in razumel njihov način prepričevanja vernikov, predvsem pa je bil naklonjen evangeljskemu predprotestantskemu izročilu – poudaril je osrednjo Kristusovo vlogo in zmanjševal Marijino, poudaril je Kristusovo učlovečenje, žrtev in možnost odrešitve, obenem pa opominjal s Poslednjo sodbo. Vmes je vtaknil še nekaj svetniških viteških prizorov.⁷¹

Toda za individualno rešitev duše v vicah, lastne in svojih najbližjih, z Marijino pomočjo ali pomočjo nekoga drugega, je bilo potrebno poskrbeti pred smrtjo, pri čemer samo sponzoriranje okraševanja božjega hrama ni zadoščalo. S pogodbo z izbrano cerkveno ustanovo glede trajnih molitev se je poleg skrbi za posamezno dušo v vicah ohranjal večni spomin na osebo – t.i. memorija. Pot do dokončne odrešitve je nujno peljala preko materialnih oddolžitev, ki jih je imela vsaka družina vključene v svojih strategijah, ki so morale biti v ravnovesju s preživetvenim potencialom družine. Izrazita prestižnost, tekmovanje med donatorji in prepričanje o boljši dušni oskrbi z visokimi darovi so bili tudi del viteškega življenja in njegovih predstav o posmrtnem življenju. Zato poslovanja s Cerkvijo ni nikoli oviral niti darovalčev ali prodajalčev renome skrunilca, heretika, iztirjenca ali zločinca na splošno. Leta 1300 so ugledni štajerski cerkveni funkcionarji na ukaz salzburškega nadškofa izvedli preiskavo glede domnevnih zločinov viteza Veidla iz Bresternice pri Mariboru. V poročilu z dne 2. maja je bil obtožen umorov (tudi otrok), ropov, ponarejanja pečatov, »nečistovanja« s snaho in svakinjo, posilstev (spolni delikti so bili sploh njegova posebnost), idolatrije drevesa pri svojem dvorcu, pogovorov s hudičem itd. Ob rob tako hudim obtožbam, ki bi neplemiča verjetno pripeljala na grmado, je potrebno dodati, da je bil eden od Veidlovih sinov duhovnik – torej Veidel ni mogel biti povsem protikrščansko usmerjen –

⁶⁹ Prim. antifono *Salve Regina* v t.i. stiškem rokopisu iz ok. 1428 ter druge srednjeveške ljudske Marijine pesmi v slovenskem jeziku (po objavi v *Srednjeveško slovstvo*, kot op. 5, 53–68).

⁷⁰ Cevc, *Srednjeveška* (kot op. 23), 74, 84, 92, 96–100, 141–146. Prim. Schuler, *Anniversar* (kot op. 5), 92–94.

⁷¹ L. Menaše, *Cerkev sv. Lenarta na Krtini in cerkev sv. Andreja na Dolah* (Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 140, Ljubljana 1984), 11–20. Cevc, *Srednjeveška* (kot op. 23), 116, 202–204.

in da je Veidel s pristankom cele družine že 21. maja istega leta prodajal oskrbniku posesti samostana Rein v Mariboru neko posest. Veidel je bil morda samo neotesan veseljak, ki se je zameril kleru in bližnji okolici, za kar mu je ta pripravila življenjsko nevarno presenečenje. Obdolžitev je stala očitno na trhlih nogah, saj je Veidel živel še leta 1332, ko je mirno pričal v nekem poslu, sklenjenem v Mariboru.⁷²

Skrb za memorijo in odrešitev je bila v obdobju zenita in propada rodbine Svibenskih (1280–1400) sorazmerno konstantna med plemstvom v celinskih predelih Slovenije. Kriza med plemstvom in v Cerkvi je plemiče od začetka 15. stoletja vendarle odvrčala od prejšnje tradicije bogatih darovanj. Njihova darovanja so se omejevala na točno določene molilne protiusluge ter se v obsegu zmanjševala z ozirom na 13. in 14. stoletje, razen pri redkem visokem plemstvu. Plemstvu se je v 14. stoletju za približno dve stoletji začelo pridruževati najprej bogato, nato tudi povprečno premožno meščanstvo, vse do reformacije, ki je bistveno spremenila stare vrednote. Toda obe stanovski skupini sta se v 15. stoletju zlagoma preusmerjali od enosmernega poklanjanja k dvostranskemu poslovnemu sodelovanju (kupo-prodajni posli, zastavljanje ipd.).⁷³

Uravnotežena mreža samostanov in lokalnih cerkva sta omogočala enostaven nakup odrešitve. Večino življenja je povprečni plemič preživel v domači okolici. Domača cerkev in samostan sta dajala plemiču in njegovi družini občutek lokalne pripadnosti. Bližina obdarovane ustanove je darovalčevi družini omogočala kontrolo nad izvajanjem dogovorjenih obredov. Dinastičnim rodovom je bogastvo omogočalo razsipanje z darovi tudi še v času latentne gospodarske in duhovne krize 14. in 15. stoletja. Še pomembnejša sta bila njihova prisotnost in simpatiziranje z lokalnim plemstvom v navidežno enotni skupini donatorjev določene cerkvene ustanove. Pri meščanstvu je bila važna zavest o pravni, stanovski, politični, ekonomski enotnosti; prebivalce mest je združevala v trdno skupnost, ki je preko bratovščin deloma nadzorovala cerkvene ustanove na svojem teritoriju. Tem so se patriciji in meščani čutili zavezane materialno pomagati, za povračilo pa so pričakovali odvezo za grehe.⁷⁴

Najpestrejšo strukturo darovalcev, so imeli samostani, ki so nastali za preskrbovanje plemiških hčera (na Slovenskem npr. Studenice, Marenberk, Velesovo, Mekinje, Škofja Loka). Sorodniki so največkrat darovali za boljšo preskrbo nun (t.i. dota), manj za lastno memorijo, čeprav so včasih v teh darovnicah navedeni tudi takšni motivi darovanja. Izmed Svibenskih je bila verjetno v samostanu Velesovo od ustanovitve (1238) naprej Agnes, hči Henrika I., ki si je oskrbo posebej »plačala«. Njenim nečakinjam Elizabeti in Sofiji ter njuni sestrični Agnes so bile leta 1260 in 1264 »kupljene« celice v spodnještajerski ustanovi za plemiške hčere, v samostanu Studenice.⁷⁵

Visoko plemstvo je poleg bližine pri darovanju imelo še druge, statusu in (samo)zvesti lastne motive, npr. posebno naklonjenost določeni oddaljeni cerkveni ustanovi zaradi darovalcu posebno ljube osebe ali posebnih molitev. Slučajna naklonjenost je bila običajno omejena na čas ene generacije. Takšno je bilo obdarovanje župnijske cerkve sv. Mihaela na Dunaju od Hauga Svibenskega po požaru (pred 1328), ker »je med boleznijo od nje (= duhovnika te cerkve) dobil duhovno tolažbo«. ⁷⁶ Haugova prababica Matilda je pred letom 1235 obdarovala vetrinjski samostan, vendar zgolj zato, ker je bila po rodu bržkone Korošica, naklonjena domači ustanovi.⁷⁷ Enkratni so bili tudi darovi Svibenčanov kot odškodnine, npr. Henrika II. leta 1248 za samostan Velesovo, leta 1250 pa za samostan Kostanjevica.⁷⁸ Uspešnim dinastom se kot premožnim osebam ni bilo potrebno ubadati z eksistenčnimi problemi in so lahko darovali večkrat in številnim ustanovam.⁷⁹

⁷² GZM II/91, 92 in III/108.

⁷³ Kos, Darovanja (kot op. 34), 25–27.

⁷⁴ Prav tam, 29–32.

⁷⁵ URBKr II, št. 255, 271, 331.

⁷⁶ HHStA, 1328 VIII 15., Dunaj (prepis v CKSLS).

⁷⁷ URBKr II, št. 89.

⁷⁸ URBKr II, št. 160, 168.

⁷⁹ Kos, Darovanja (kot op. 34), 29–31.

Rodbina Viljema Svibenskega je bila vsaj od prve polovice 13. stoletja najtesneje navezana na stiško cisterco. Še pred letom 1200 so Henrik I. z ženo Matildo in brat Konrad menihom poklonili manjšo posest, kasneje, a pred letom 1250 pa še sin Viljem I.⁸⁰ Ta darovanja so imela nedvomno zvezo z zagotavljanjem stalne grobnice, ki jo je tam imela rodbina, sodeč po že omenjenem pogrebu Ulrika I. leta 1261. Vendar pa razmerje med partnerjema ni bilo vedno idilično. Viljem in (sin?) Ulrik sta pred letom 1274 prizadejala samostanu neko škodo in se zato odkupila z odškodnino. Tudi kasneje je bil odnos večsmeren, saj so nekateri člani rodbine od začetka 14. stoletja samostanu najprej prodajali, šele nato podarjali dele posesti.⁸¹ Prvi podatek o posebni dušni oskrbi Svibenskih, vendar ne cele rodbine, pač pa le ožje družine, je iz leta 1260, ko je Henrik II. podaril velesovskemu samostanu neko posest za dušni blagor cele družine. Henrik je bil eden redkih članov družine, ki je po višini daril in izboru ustanov presegal rodbinsko tradicionalnost, saj je obdaroval pred letom 1262 tudi žičko kartuzijo.⁸² Njegova podpora Velesovemu je imela najverjetneje vzrok v bivanju sestre Agnes v samostanu. Šele leta 1346 in 1348 sta najprej Ulrik II., nato pa še brat Viljem III. stišskemu samostanu podarila večjo posest za opravljanje aniverzarija za pokojno ženo (Ulrik) ter za svoj in za »dušni blagor pokojne žene« (Viljem).⁸³ Z njunim sodobnikom Jurijem se je očitno rodbina odpovedala nadaljnjemu obdarovanju ne le Stične, pač pa vseh drugih ustanov. Jurij je leta 1365 skupaj z ženo dvakrat bogato obdaroval stiške menihe brez posebnih zahtev. Šele ko mu je v istem letu umrla žena, ji je z novim darilom zagotovil aniverzarij in večno luč na njenem grobu v samostanskem kompleksu.⁸⁴ Zadnji Svibenski so bili v 14. stoletju že preveč zadolženi, da bi si lahko privoščili obdarovanje vsaj tradicionalne družinske cerkvene ustanove samostana v Stični.

Konstantno obdarovanje tega samostana skoraj dve stoletji potrjuje domnevo, ki se je pojavila ob znanem pokopu Ulrika I. leta 1261 in se utrjevala s splošnimi pogrebnimi običaji, da je imela rodbina tradicionalno grobnico v Stični vsaj od okoli leta 1200, lahko pa celo kmalu po ustanovitvi samostana ok. leta 1136. Zato moramo iskati grob bojnika Viljema v Stični, ne pa v domači župni cerkvi. Večina darovanj Svibenskih stišskemu samostanu je bila splošne narave – za vse sorodnike in brez obvez, z izjemo omenjenih aniverzarijev za pokojni ženi. Glede na številčnost rodbine se zdi, da je propad Svibenskih, ki je bil sočasen s splošnimi gospodarskimi in družbenimi težavami, najbolj deloval prav na kupovanje posebnih molitev za pokojne. Tik pred propadom rodbine v začetku 15. stoletja so zato posamezniki pri pokopu prekinili s tradicijo. Zato je bil (vsaj) Viljem IV. pokopan v domači župni cerkvi, če se Valvasorjeva omemba pravzaprav ne nanaša zgolj na epitaf. Rodbinsko-družinska strategija Svibenskih v zagotavljanju dušnega blagra in memorije je bila torej v vsaj dveh stoletjih izrazito tradicionalna in enoznačna.⁸⁵

Čas je, da se še zadnjič ozremo na pare, k mrtvemu Viljemu, ter se s pomočjo ugotovljenih običajev predsmrtnih in posmrtnih aktivnostih na Slovenskem in z dostojno mero domišljije razgledamo po verjetnem, čeprav težko dokazljivem ravnanju z njegovim truplom in dušo. Z njo je imel pravzaprav več dela Bog. In glede na teže grehov ga ima še danes.

Z ozirom na avanturistični značaj udeležbe kranjskih vitezov v bitki pri Grebinju in njen, za Viljema življenjski, odločilni pomen domnevam, da Viljem pred odhodom na Koroško ni posebej daroval neki cerkveni ustanovi za varno vrnitev domov. Misel, da bo nekoč umrl na bojnem polju ga kot (verjetno) sangvinika očitno ni posebej težila. Prav tako ni napravil pisnega testamenta, ki med slovenskim plemstvom v srednjem veku, zagotovo pa konec 13. stoletja, ni bil v navadi. Tudi predhodnega pisnega oporočila ni bilo, saj do tedaj Viljem ni prišel v položaj, ki bi ga opozarjal na skorajšnjo smrt. Sicer pa, on da bi moral nekoč umreti!? Če je v legendi o njegovi smrti vsaj zmo resnice, se je njegovo predsmrtno oporočilo omejilo na zapuščanje (čudežnega) prstana in

⁸⁰ URBK II, št. 170.

⁸¹ J. M. Grebenc, Gospodarska ustanovitve Stične ali njena dotacija leta 1135 (Stična 1973), št. 66, 108, 258.

⁸² URBK II, št. 273, 300.

⁸³ Grebenc, Stična (kot op. 81), št. 196, 199.

⁸⁴ Prav tam, št. 234, 236, 237.

⁸⁵ Kos, Darovanja (kot op. 34), 36–46.

svarila prejemniku, naj ne napravi podobne napake (prelom zvestobe gospodu). Viljem verjetno ni imel lastne družine, v njegovih številnih omembah ni sledu o ženi in otrocih. Za njih najbrž tudi ni imel dovolj sredstev in časa, zvestoba eni sami (zakonski) ženi ga izkušenega v viteškem življenju ni zadovoljevala. Glede na življenjski stil se zdi, da se z rodbinskimi gospodarskimi zadevami ni ukvarjal in ni imel večjega osebnega premoženja. Vsa lastna sredstva je verjetno vlagal v vojaško opremo, za potovanja in veseljačenje, ki ni bilo poceni. Zato so si po njegovi smrti premoženje, verjetno večinoma premočnine in manjšo posest, razdelili moški člani rodbine, ki je v tem času skupaj upravljala premoženje: največji delež morda Henrik III. s sinom Haugom (sinova Albreht in Henrik IV. sta bila duhovnika), nekaj pa še Viljem II., Oto, Rudolf I. in morda še kdo. Plemiški dedovanjski običaji, zakoličeni s splošnimi privilegiji, so zadoščali, da ni prišlo do spora med sorodniki. Namesto Viljemovega posebnega premoženja je ostal sorodnikom in njihovim potomcem le spomin na slava dejanja, ki se je reflektiral v priljubljenosti osebnega imena, izhajajočega nemara kar od Eschenbachovega Willehalma, vse do bankrota rodbine na Kranjskem (skupaj so mi znani vsaj še štirje Viljemi Svibenski) okoli leta 1400.

Ker je rodbina Svibenskih imela konec 13. stoletja dogovorjeno tradicionalno grobnico v samostanu Stična, je bilo Viljemovo truplo pripeljano iz Velikovca na Koroškem najverjetneje na stroške menihov in pokopano v samostanski kapeli poleg pokojnih sorodnikov, v prisotnosti širšega kroga rodbine, menihov, posvetnega klera, prijateljev, sosedov in zijal, tako kot sta »zahtevala« tradicija in pokojnikova razvpita slava. Obred je bil slovesen, pospremljen s petimi psalmi in mrtvaško mašo, blagoslovom trupla v črni leseni krsti, morda bahaško oblečeni v črn saten z izvezenim svibenskim »kraljevskim« grbom (zlata trizoba krona v modrem). Še en simbol veličine rodu in imaginarnih pretenzij, imaginacij celotnega rodu v želji po iskanju korenin v mitologiji. Zdi se, da so slavohlepni Svibenski do okoli leta 1200 prevzeli v grb zlato krono, ki jo je tedanja družba pripisovala grbu mitičnega kralja Artusa,⁸⁶ idola viteške dvorne kulture, katere vneti občudovalci so bili še v 13. stoletju. Možno je, da je njihov grb prvotno vseboval troglavi hrib, ki so ga na tiho spremenili v enostavno trilistnato heraldično krono, pri kateri so listi nadomestili heraldični trohrib, ki je predstavljal njihov izvorni grad in rodbinsko ime (*Scharfenberg*).⁸⁷ Morda na pogrebu ali pa ob tridesetini so bili »dvignjeni njegov ščit, šlem in zastava«, kot si je to leta 1550 še za življenja zaželel nek kranjski plemič,⁸⁸ in je bila viteška navada (= darovanje njegovih simbolov viteštva na oltar). Rodbina za posebno nagrobno ploščo najbrž ni poskrbela, kvečjemu za leseno poslikano tablo z grbom. Prav tako menihom leta 1293 in tik zatem očitno ni prišlo v roke nič novega svibenskega premoženja za obrede posebej za Viljemov dušni mir. Kljub temu je bilo njegovo ime že okoli leta 1274 zapisano v samostanski nekrologij darovalcev (plemičev), na katere so menihi ohranjali trajen spomin vse do razpustitve samostana konec 18. stoletja. Mesto v nekrologiju so imeli še njegova daljna prednika, prva omenjena Svibenska, Konrad in Henrik I. (od 1250), brat Ulrik (tudi od 1274), Ulrik II. ali III. (od 1346), Viljem III. (od 1348) in Jurij (od 1365) ter bratranci z gradu Planina.⁸⁹ Poleg tega je imel zagotovljeno standardno dušno oskrbo, za katero so poskrbeli predniki, kasneje pa še nekateri bolj bogaboječi in premožnejši pranečaki. Osnova je bila nemara večna luč, v prvih dneh po pogrebu nekaj maš zadušnic. Vprašanje je, če je že imel lasten večni aniverzarij – bolj verjetno le nekaj obletnih maš v prvih letih, nato pa le skupinskega (rodbinskega).

Konec 14. in v 15. stoletju je ostal spomin živ med sorodniki, ki so Viljemovo slavo širili v primožene rodbine ter med nostalgичnim kranjskim plemstvom. Seveda tudi v maloštevilnih kronikah, ki so nastajale med Jadranom in Donavo. Posredno je Viljemovo ime ostalo javno v skupnih molitvah menihov za pokojne iz rodbine Svibenskih, v pripovedih številnih Svibenčank v

⁸⁶ Gl. podobo kralja Artusa in njegovega grba iz približno tistega časa v: O. Neubecker, *Wappenkunde* (München 1991), 170.

⁸⁷ Prim. (vsaj) asociacijsko ustrezne oblike kron v Valvasorjevi grbovni knjigi *Opus insignum armorumque* (Ljubljana 1993).

⁸⁸ Žvanut, Vitez (kot op. 34), 118.

⁸⁹ Puzel, *Idiographia* (kot op. 15), 586–605.

kranjskih ženskih samostanih, se zlagoma pozabljal po odselitvi rodbine in dokončno izginilo z reformacijo. Toda ponovno je vzplamtelo v nejasnih namigih Janeza Schönleba v njegovi »Carniolia antiqua et nova« iz leta 1674, po katerem naj bi grad Svibno postavil neki grof Arnulf, sorodnik frankovskih vojvod, in sicer kar leta 928 zaradi obrambe Kranjske. V enem od takratnih Svibenskih pa je Schönleben videl kar bolgarskega kralja!⁹⁰ Spomin na umrle svibenske viteze z Viljemom I. na čelu med preprostejšim ljudstvom pa je bil prejkone lokalno omejen na okolico Svibnega. In vsaj do Valvasorjevega časa so bili ohranjeni srednjeveški vitraži v župnijski cerkvi, ki so predstavljali viteze v popolni bojni opremi.⁹¹

Viljemova dolga pot na Avalon, na artusijanski otok blaženih, kamor so nekoč vile pod vodstvom Artusove sestre Morgane prepeljale umirajočega kralja Artusa, na otok – bolje: »oni svet« – s katerega se nihče ne vrne (razen Artus), se je končala za – z dvorno kulturo obsedenega Viljema – s častno in bridko smrtjo. Njegovo truplo in duša pa sta delili pričakovano usodo vere najbližjih sorodnikov v posmrtno življenje, očiščevanje duše v vicah in Zadnjo sodbo. Tako kot nekoč Artus.

Zusammenfassung

Der Weg nach Avalon

Dušan Kos

Nach der in Ottokars Reimchronik niedergeschriebenen Legende aus dem 14. Jahrhundert fand in der Schlacht bei Griffen (Grebini) in Kärnten im Jahre 1293 auch der krainische Ritter Wilhelm von Scharfenberg (Svibno) den Tod. Seiner zeitgenössischen Popularität ist die Entstehung der Legende zuzuschreiben, nach welcher der sterbende Wilhelm dem siegreichen Gegner einen Zauberring ausgehändigt haben soll, der ihm bisher seine Unbesiegbarkeit gesichert hatte. Vom weiteren Schicksal seiner sterblichen Überreste schweigt der Chronist, dennoch lassen sich die Ereignisse beim Tode dieses und anderer Ritter aufgrund des allgemeinen Brauchtums rekonstruieren. Der Umgang mit Wilhelms Leichnam dient daher als Modell und roter Faden der Forschung.

Zu Begräbnissen und Grabstätten von Adeligen: es bestanden Unterschiede, die auf den sozialen und ökonomischen Möglichkeiten des einzelnen und der Familie, teilweise auch auf zufälligen Umständen beruhten. Gemeinsam war ihnen der Wunsch nach einem Begräbnis in einer Kirche ihrer Wahl, noch lieber in einem Kloster. Laien hofften, ständig und ausgiebig in Gebete für ihre sündigen Seelen eingeschlossen zu werden, zugleich wünschten sie sich gepflegte und besuchte Grabstätten. Zum Trend der Verlegung des Laiengrabes in einem Kloster in die Nähe des Altars: nach der Regel durften die sterblichen Reste der Ritter höchstens im Kreuzgang begraben werden, später wurden Bestattungen in der Kirche und in den Seitenkapellen zugelassen, und im Spätmittelalter durften die Verstorbenen auch im Hauptschiff und in der Nähe des Altars zur letzten Ruhe getragen werden.

An Meldungen über Begräbnisse in Kirchen fehlt es in schriftlichen Quellen nicht, noch zahlreicher sind dagegen nichtschriftliche Überreste, vor allem Grabplatten und Epitaphe. Grabplatten schützten den Körper bis zum Jüngsten Gericht und erinnerten die Nachkommen und die vertraglichen Grabpfleger an die Person, für die sie Sorge tragen mußten. Der spätmittelalterliche Verfall des Adels spiegelte sich auch in der Aufgabe der familiären Bestattungstradition und wachsenden Individualisierung bei der Bestimmung der letzten Ruhestätte wider. Im 16. und 17. Jahrhundert wurden Schloßkapellen als geeignetere Grabstätten empfunden, zunächst angeblich bei den Protestanten. Das Gruftsystm war einfach: gegen eine relativ geringe Gabe sicherte der Testator eine Gruft für sich und seine Anverwandten.

Es liegt nahe, daß man genauere Bestimmungen über die Familienstrategien vor und nach dem Tode, über die gefühlsmäßigen Beziehungen in der Familie, aber auch über die Auffassung des Todes in erster Linie von Testamenten erwartet. Dennoch herrschten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts im binnenländischen Slowenien Urkunden von »begrenztem« testamentarischem Charakter ohne vorgeschriebene Formeln vor.

⁹⁰ I. L. Schönleben, *Carniolia antiqua et nova ... sive inclity ducatus Carnioliae annales*, Tomus I (Labaci 1674), 494.

⁹¹ Valvasor (kot op. 11), VIII, 801.

Außerdem waren sie auf einzelne Erben, vor allem auf kirchliche Empfänger zum Zwecke des Seelenheils beschränkt. Die adelige Systematik der Hinterlassenschaft kann zunächst mithilfe von Bestimmungen vielfältiger konkreter einseitiger Vermächtnisse und Erbverträge, erst dann aufgrund von seltenen echten Testamenten beleuchtet werden. Die Verfügung über das Familienstammvermögen war meistens so geregelt, daß das Bestehen der Familie garantiert war.

Die meisten Mobilien behielt der Ehepartner, Kleider und ähnliches dagegen ging an Kinder und andere Verwandte nach dem Prinzip: die Söhne erben väterlicherseits, die Töchter mütterlicherseits. Geld und wertvolle Gegenstände konnten auch an andere Personen, vor allem geistliche Einrichtungen vererbt werden. Obwohl die Zahl der »echten« Testamente gering ist, kann gefolgert werden, daß diese im behandelten Raum nur dann entstanden, wenn der Testator keine Söhne, sondern nur Töchter hatte, oder kinderlos war oder sich von der Familie losgesagt hatte. Deswegen konnte darin alles, auch das vererbte Vermögen, aufgeteilt werden. Wenn der Erblasser einen Sohn hatte, genügte das mündliche Testament und das Landrecht. Auch Ende des 15. Jahrhunderts, als die Testamente der Adelligen aussagekräftiger wurden, war dabei die Existenz eines männlichen Erben noch immer ausschlaggebend.

Eine Serie von echten Testamenten seit Beginn des 16. Jahrhunderts ist zweifelsohne eine Folge der Durchsetzung der Erbbestimmungen des römischen Rechts, der neuen religiösen Gefühle und Bestimmungen, aber auch des Zerfalls der Familien und der realen Besitzteilungen. Die Vermächtnisse in den ersten schriftlichen Testamenten aus bürgerlichem Umkreis des binnenländischen Sloweniens vom Ende des 13. und Beginn des 14. Jahrhunderts waren auf das Regeln der familiären Verhältnisse beschränkt, deswegen herrschen Bestimmungen über Seelgerüststiftungen, Schuldentilgungen usw. vor. Die Familie wird nur im Zusammenhang mit jenem Vermögen erwähnt, das nicht zum Zwecke des Seelenheils vererbt wird, oder mit einem besonderen Vermögen, z.B. Heiratseinkünften. Die Erbfolge bei erblichem Familienbesitz wurde durch das Stadtrecht geregelt. Wenn ein Bürger ohne direkte Nachkommenschaft oder Verwandtschaft starb, fiel das Stammerbe dem Stadtherrn zu.

Außer dem Regeln der inneren Familienverhältnisse sind in Testamenten und ähnlichen Urkunden auch fromme Schenkungen an die Kirche und die Wahl der beschenkten geistlichen Einrichtung von Bedeutung. Testament, Tod und Begräbnis stellten die letzte Stufe auf dem Weg ins Paradies oder in die Hölle dar, seit dem 12. Jahrhundert aber – dem Glauben und den theologischen Lehren entsprechend – in das Fegefeuer, wo die Seele zunächst gereinigt werden sollte. Die Erlösung und Reinigung der Seele bedeuteten eine Konstante in der damaligen Jenseitsvorstellung, was auch in den Vorstellungen der Auftraggeber von Kunstwerken zum Ausdruck kam. Am Ende des 15. Jahrhunderts war unter dem Adel in den slowenischen Ländern auch eine andere Denkensart präsent, die unter dem Einfluß der bürgerlichen Ideale, des Frühhumanismus und des neuerwachten Individualismus stand.

Die Sorge um Nachleben und Erlösung war in der Zeit von Blüte und Untergang des Geschlechts der Scharfenberg (1280–1400) unter dem Adel im binnenländischen Slowenien verhältnismäßig konstant. Dennoch hielt die Krise in Gesellschaft und Kirche die Adelligen seit dem Beginn des 15. Jahrhunderts von der Tradition der reichen Stiftungen ab. Ihre Stiftungen beschränkten sich auf bestimmte Messen und ihr Umfang minderte sich, wenn man von vereinzelt Hochadeligen absieht. Durch ein relativ ausgewogenes Netz von Klöstern und Kirchen kam die »Nähe« als natürlichstes Lebenselement des Mittelalters auch bei der Strategie der Sorge um das Seelenheil zur Geltung. Die Nähe der beschenkten geistlichen Einrichtung ermöglichte der Stifterfamilie eine wirkungsvolle Aufsicht über die Ausführung der vereinbarten kirchlichen Handlungen. Beim Bürgertum war noch ein Faktor von Bedeutung: das Bewußtsein von einer rechtlichen, ständischen, politischen und wirtschaftlichen Einheit vereinigte die Stadteinwohner zu einer festen Gemeinschaft, die durch Bruderschaften teilweise die geistlichen Einrichtungen auf ihrem Territorium kontrollierte. Am vielfältigsten und durchsichtigsten war die Struktur der Stifter der Frauenklöster, die zur Versorgung der Adelstöchter entstanden. Verwandte der letzteren stifteten weniger für ihr Nachleben als vielmehr für einen besseren Lebensunterhalt der Nonnen. Je geringer das Ansehen einer kirchlichen Stiftung war, desto geringer und niedriger war in der Regel der Adel, der als ihr Stifter auftrat.

Das Geschlecht Wilhelms von Scharfenberg war seit dem 12. Jahrhundert eng mit dem Zisterzienser-kloster Sittich (Sitična) verbunden. Die Stiftungen standen zweifelsohne in Verbindung mit der Sicherung einer ständigen Gruft für die Familie, die es mindestens seit der Zeit um 1200 innehatte. Deswegen muß das Grab des Ritters Wilhelm in Sittich gesucht werden und nicht etwa in seiner heimischen Pfarrkirche in Schafenberg (Svibno).

Wenn man von den nicht näher bestimmten Stiftungen im Hinblick auf die Pflichten des Empfängers absieht, die in den slowenischen Ländern bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts vorherrschten, dann war die meist verbreitete und präzisierte Stiftung das *Anniversarium perpetuum* und das ewige Licht. Der Trend der Widmung bewegte sich von nicht näher bestimmten bis zu genauestens präzisierten kirchlichen Handlungen am Ende des 14. Jahrhunderts. Daß man in einer Zeit des Sittenverfalls von Kirche und Gesellschaft nur zu

»seinem und seiner Vorfahren Seelenheil« oder Nachleben stiftete, hinsichtlich des Gedächtnisgottesdienstes aber auf die Ehrenhaftigkeit der Kleriker blind vertraute, genügte nicht mehr. Der Glaube des Stifters an das ewige Leben wandelte sich von einer kollektiven Haltung, bei der der einzelne in der Menge der Toten unterging und für welche die Geistlichen stets beteten, zu einer individuellen, die dem Stifter einen besonderen Status und eine Identität vor Gott einräumte.

Nach diesen Feststellungen können wir nun den letzten Weg des gefallenen Wilhelm von Scharfenberg sowie aller jener Ritter, von denen es keine zeitgenössischen Nachrichten gibt, rekonstruieren. Vor der Schlacht hatte er offensichtlich noch keiner geistlichen Einrichtung für seine Heimkehr gestiftet. Ebenso hatte er kein schriftliches Testament verfaßt. Laut Legende von seinem Tod soll sich sein Vermächtnis vor dem Tode nur auf die Übergabe des Wunderringes und der Warnung an den Empfänger beschränkt haben. Wilhelm hatte wahrscheinlich keine eigene Familie und kein größeres persönliches Vermögen. Deswegen verteilten sich die männlichen Mitglieder des Geschlechts, das zu jener Zeit das Vermögen gemeinsam verwaltete, unter sich. Den Verwandten und ihren Nachkommen blieb nur das Andenken an Wilhelms Ruhmestaten übrig. Da das Geschlecht der Scharfenberg am Ende des 13. Jahrhunderts eine traditionelle Gruft im Kloster Sittich besaß, wurde der Leichnam Wilhelms wahrscheinlich nach Sittich überführt und in Anwesenheit des weiteren Verwandtenkreises, der Mönche und der Freunde in der Klosterkapelle beigesetzt. Ein besonderer Grabstein wurde nicht errichtet. Wilhelm wurde die übliche Seelensorge zuteil, für welche bereits seine Vorfahren gesorgt hatten, ein eigenes Anniversarium hatte er sich jedoch wahrscheinlich nicht gesichert.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE – ČZN

Review for History and Ethnography

Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN) je začel izhajati leta 1904 in je ena najstarejših slovenskih znanstvenih revij. Do okupacije je Zgodovinsko društvo v Mariboru izdalo 35 letnikov, novo vrsto pa je leta 1965 začelo izdajati takratno Združenje visokošolskih zavodov (od 1975 Univerza) v Mariboru ob sodelovanju Zgodovinskega društva v Mariboru. Na leto izideta dve številki. Jeseni leta 1997 je ČZN dobil novega urednika dr. Darka Friša in uredniški odbor, ki ga sestavljajo člani Univerze v Mariboru in drugi strokovnjaki.

Revija objavlja razprave in študije iz zgodovine, etnologije, umetnostne zgodovine, arheologije, geografije in jezikoslovja, kakor tudi knjižne ocene in poročila ter jubilejne zapise. Nova je rubrika *Diskusije*, kjer strokovno ocenjujejo objavljene razprave iz prejšnjih števil; rubriki *Kongresi, simpoziji, društveno življenje* in *Obvestila* prinašata novice o dogajanjih v strokah, ki jih revija pokriva. Tematika ČZN se sicer območno navezuje večidel na severozahodno Slovenijo s Koroško, Celjem in njegovo širšo okolico, velikokrat pa seže tudi prek teh meja.

Sedež uredništva: **Pedagoška fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija;**
telefon: (+386) 62 2293658; faks: (+386) 62 28180